

Արման Ս. Եղիազարյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր

ՄԱՐԿՏ Բ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱԼԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ

Մաս Բ: Հայոց թագավորության
մասնատման գործընթացի խորացումը*

Բանալի բառեր – Սմբատ Բ, ավատատիրական մասնատվածություն, թագավորություններ, Բագրատունիներ, Բյուզանդիա, Տայքի կուրապաղատ, ռազմական և տնտեսական հնարավորություններ, միջամտել, ներքին ու արտաքին գործեր, արքունի տիրույթներ:

Մուտք

980-ական թթ. Բագրատունյաց Հայաստանի շրջակա երկրներում կարևոր գործընթացներ էին տեղի ունենում: Էսպես թուլացած Արաբական խալիֆայության միջինարևելյան տիրույթներում տնօրինում էին իրանական ժողովուրդների առաջնորդները, որոնց հաջողվել էր տիրանալ Բաղդադին, նվաճել Միջագետքի ու Ատրիքի մեծ մասը և հարավից ընդհուպ մոտենալ Հայաստանին: Միևնույն ժամանակ իր հզորության գագաթնակետին էր գտնվում Բյուզանդական կայսրությունը, որը, սակայն, այդ շրջանում երբեմն-երբեմն ցնցվում էր գահակալական պայքարից: Կարևոր գործընթացներ էին տեղի ունենում նաև Ատրպատականում, որտեղ աստիճանաբար տիրապետող դիրքերի էին հասնում Թավրիզի տիրակալ Ռավվադյանները:

Նախկինից լիովին տարբերվող իրավիճակ էր նաև քրիստոնյա Այսրկովկասում, որտեղ հայտնվել էին նոր դերակատարներ՝ աբխազական թագավոր Բագրատ Գ-ն (978-1014 թթ.) և Տայքի կուրապաղատ Դավիթը (961-1000 թթ.), ում Բյուզանդիան խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում ծավալուն տիրույթներ նվիրեց Հայաստանի արևմտյան և կենտրոնական հատվածներում, որով նրա հզորությունը մեծապես աճեց՝ հնարավորու-

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 19.02.2021:

թյուն տալով միջամտելու Բագրատունյաց թագավորության և այսրկովկասյան երկրների ներքին գործերին:

Նման իրավիճակում Բագրատունյաց Հայաստանում աստիճանաբար խորացավ ավատատիրական մասնատվածությունը, և Տաշիրքի թագավորությունից հետո՝ 980-ական թթ. սկզբին, հռչակվեցին նաև Փառխոսի և Սյունյաց թագավորությունները: Նոր թագավորությունների ի հայտ գալն ավարտին հասցրեց Բագրատունյաց թագավորության մասնատման գործընթացը, որի հետևանքով վերջինիս դերակատարությունն Այսրկովկասում էապես նվազեց՝ սահմանափակվելով միայն տեղական տիրակալներին ցուցաբերվող աջակցությամբ: Մակայն արդեն 980-ական թթ. ավարտին Մմբատ Բ-ն, օգտվելով Հայաստանի շուրջ ձևավորված իրավիճակից և համախմբելով երկրի բոլոր ազդեցիկ ավատատերերին, կարողացավ ամրապնդել իր գերակա դիրքը երկրում:

1. Բյուզանդիայի քաղաքականությունը Հայաստանի և հայերի նկատմամբ 970-ական թթ. վերջին և 980-ական թթ.

Մմբատ Բ Տիեզերակալի գահակալության շրջանում ներքաղաքական կյանքը Բյուզանդիայում փոթորկում էր, ուստի Բյուզանդիան Հայաստանի գործերին խառնվելու ժամանակ չունեք: Միայն մեկ անգամ կայսրությանը հաջողվեց խառնվել Հայաստանի գործերին՝ իր դաշնակից Տայքի կուրապաղատ Դավթին հանձնելով զգալի տարածքներ Հայաստանի արևմտյան և կենտրոնական հատվածներում:

Բյուզանդական զորահրամանատար Վարդաս Սկլերոսի ապստամբության ժամանակ (976-979 թթ.) կայսր Վասիլ (Բարսեղ) Բ-ն (976-1025 թթ.) Տայքի Դավիթ կուրապաղատին «խոստանայ տալ... զԽաղտոյառիձ Կ-դէտուրան, զՉորմայրի եւ զԿարին, զԲասեան եւ զՍեուկ բերդակ, որ է Մարդաղի, զՀարք եւ Ապահունիս, (զորս եւ ետ իսկ) որպէս զի զար առաքեացէ յաւգնականութիւն նմա»¹: Դավիթ կուրապաղատը հավաքում է 12 հազար հեծյալ զորք և ուղարկում կայսերն օգնության²: Նրա բանակը, արշավանքը սկսելով Տայքից, ավերում է Վարդաս Սկլերոսի տիրույթները³:

Պետք է նշել, որ Վարդաս Սկլերոսին ի սկզբանե միացել էր «զհեծեղազունդ զարն Հայոց, որ ընդ Յունաց թագաւորութեամբն»⁴ (ամենայն հավանականությամբ Բյուզանդիայի արևելյան բանակաթեմերի հայկական հեծե-

1 Ստեփանոս Տարաւնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական (այսուհետև Ասողիկ), «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, գիրք Բ., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 763-764:

2 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Վ. Մարտիրոսյանի և Հ. Մկրտումյանի, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1989, N 9, էջ 71: Տե՛ս նաև **Ճանաչեան Մ.**, Դավիթ կուրապաղատ (պատմական ուսումնասիրություն), Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1972, էջ 26-27:

3 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 764:

4 Նույն տեղում, էջ 762:

լազորը), ինչպես նաև իրենց հայրենի Տարոն գավառի՝ Բյուզանդիային անցնելու իրողությանը չհամակերպված⁵ Գրիգոր ու Բագրատ իշխանները և Մոկքի իշխան Զափրանիկը⁶: Հովհաննես Սկիլիցեսը հաղորդում է, որ ապստամբ Վարդասին առաջինը հենց հայերն են միացել⁷: Նրանք մեծապես նպաստել են նշանավոր ապստամբ զորահրամանատարի սկզբնական հաջողություններին: Մասնավորապես, ըստ Ատողիկի՝ Վարդաս Սկլերոսի գործի կազմում գրոհելով բյուզանդական բանակի վրա՝ «քաջապէս մարտուցեալ զաւրն Հայոց, որպէս որդիք իշխանին Տարանոյ, Գրիգոր եւ Բագրատ, եւ Զափրանիկ իշխան Մոկացի, ահաբեկ արարեալ զզաւրսն Յունաց՝ զաւրէն փոթորկեալ մրրկի շփոթէին, գյուղվս սրախողխող արարեալ եւ զբազումս ձերբակալ. ուր սպանեալ եղեւ ներքինին Պետռոնոս՝ գլուխ զաւրուն: Եւ ապա ողորմածաբար գթացեալ յաղագս քրիստոսական հաւատոցն՝ մնացելոցն կեանս շնորհէին»⁸:

Ի վերջո կայսրը, մեկ այլ նշանավոր զորահրամանատարի՝ Վարդաս Փոկասին հանձնելով արևմտյան գործը, Տայքի զորախմբի հետ ուղարկում է Վարդաս Սկլերոսի դեմ պատերազմի: Կայսեր ուղարկած զորախմբերից մեկին վերջինս հաղթում է, բայց անակնկալ հասնում է մյուսը, և Վարդաս Սկլերոսը փախուստի է դիմում, հասնում Բաղդադ, որտեղ բանտ է նետվում՝ այնտեղ անցկացնելով մի քանի տարի⁹: Վարդաս Սկլերոսի ապստամբության ճնշման գործում Տայքի զորքի մեծ ներդրումն է պատճառը, որ Մատթեոս Ուռհայեցին հաղորդում է, որ «...յայնժամ զօրքն Հայոց հասանէին ի վերայ նորա և յաղթահարեցին անօրէն իշխանին այն մեծաւ յաղթութեամբ, և կոտորածով փախստական արարին գնա»¹⁰:

Փաստորեն, ըստ Ատողիկի՝ 970-ական թթ. վերջին Դավիթ կուրապաղատը, բացի Տայքի իր տիրույթներից, տիրեց Կարին գավառի արևմտյան սահմանին գտնվող Խաղտոյառիճից լըրջակա կղեսուրքով (կլեխուրա, բառացի՝ կիրճ, այստեղ՝ սահմանային ռազմական շրջան կամ բանակաթեմ իմաստով¹¹) և հյուսիսարևմտյան սահմանին գտնվող Չորմայրի լեռից դեպի հարավ-արևմուտք տարածվող Բարձր Հայքի Կարին, Այրարատի Բասեն,

5 Տե՛ս, **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հատ. Ե, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 292-293: **Ճանաչեան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 37: **Գրիգորյան Գ.**, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983, էջ 156:

6 Տե՛ս **Ատողիկ**, էջ 764:

7 Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 10, «Բյուզանդական աղբյուրներ», Գ, **Հովհաննես Սկիլիցես**, թարգմանություն բնագրից, (առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հ. Բարթիկյանի), Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, էջ 56:

8 **Ատողիկ**, էջ 763:

9 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 764:

10 **Մատթեոս Ուռհայեցի**, ժամանակագրություն (այսուհետև՝ Մատթեոս Ուռհայեցի), զրաբար բնագիրը՝ Մ. Մելիք-Աղամյանի և Ն. Տեր-Միքայելյանի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Բարթիկյանի, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 1991, էջ 40:

11 Տե՛ս «The Oxford Dictionary of Byzantium», prepared at Dumbarton Oaks, ed. Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford, Oxford University Press, 1991, էջ 1132. Մ. Ճանաչյանը համարում է, որ կայսրը Դավիթ կուրապաղատին է հանձնել Խաղտոյառիճը՝ իր մոտակա լեռնանցքով: Տե՛ս **Ճանաչեան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 35:

Տուրուբերանի Մարդաղի գավառներին, իսկ հետագայում նաև Հարք և Ապահունիք գավառներին:

Ն. Ադոնցը, քննության ենթարկելով Ասողիկի տեղեկությունը, նշում է, որ այդ գավառների մի մասը՝ Կարինն ու Բասենը, արդեն պատկանում էր կուրապաղատին, Չորմայրին և Խաղտոյառիձը պատկանում էին նրա վասալ Թոռնիկի ընտանիքին, իսկ մյուս մասը՝ Ապահունիքն ու Հարքը, Բյուզանդական տիրապետությունից դուրս էր՝ ենթակա մուսուլման ամիրաների, ուստի կայսրը դրանք Դավիթին հանձնել չէր կարող: Իսկ Տայքից հարավ ընկած շրջանները կայսրը նրան էր հանձնել ցմահ¹²: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը կարծում է, որ Հայաստանի արևմտյան գավառների ամբողջ հյուսիսային կեսը բաժին հասավ Դավիթ կուրապաղատին, Կայսիկների ամիրայության հարավային հատվածը՝ Մրվանյան Բադ ալ-Քուրդի (Բատ) ամիրային, իսկ Տարոնը՝ Բյուզանդիային¹³: Վ. Ստեպանենկոն ենթադրում է, որ Բասենը պատկանել է կուրապաղատին արդեն 976-979 թթ. դրությամբ, ուստի իրականում կայսրը նրան կարող էր հանձնել միայն Կարինի շրջանը, որը գրավել էր 949 թ.: Քանի որ այդ ժամանակ Ապահունիքը և Հարքը գտնվում էին Բատ ամիրայի իշխանության ներքո, ապա կայսրը կարող էր Դավիթ կուրապաղատին «հանձնել» այդ գավառների միայն գրավման իրավունքը՝ այդպիսով իրար դեմ հանելով վերջինիս և Բատ ամիրային¹⁴: Ա. Ակոպովը նույնպես, հակված լինելով Ն. Ադոնցի և Վ. Ստեպանենկոյի տեսակետներին, հավելում է, որ Դավիթ կուրապաղատը ևս իր իշխանության սահմաններն ընդարձակելու նպատակ ուներ¹⁵: Կ. Յուզբաշյանը վստահ է, որ Դավիթ կուրապաղատը տիրել է իրեն հանձնված տարածքներին, բացի Հարքից ու Ապահունիքից, որոնք, ըստ նրա, կտրված էին մյուս տիրույթներից և որոնք կուրապաղատը գրավելու էր հետագայում: Ի դեպ, հետագոտողը համաձայն չէ Ն. Ադոնցի այն տեսակետին, որ «ստացած» հողերի մի մասին կուրապաղատն արդեն տիրում էր, հակառակը, համարում է, որ Ասողիկի տեղեկությունը ձշմարտապատում է, և, բացի Հարքից ու Ապահունիքից, Դավիթին հանձնված բոլոր տարածքները մինչ այդ պատկանում էին Բյուզանդիային և Դավիթ կուրապաղատին էին փոխանցվել ցմահ տիրելու իրավունքով¹⁶:

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ 971-975 թթ. թվագրվող բյուզանդական «էսկուրիալյան տակտիկոնի»¹⁷ համաձայն՝ մասնավորապես Դավիթ

12 Տե՛ս Ադոնց Ն., Երկեր, հատ. Ե, էջ 347-352:

13 Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., Հայկական ՍՍՌ ՊԱ Իրատ., 1965, էջ 190:

14 Տե՛ս Տեփանենկո Վ., Апахунки в византийско-таоских отношениях в период мятежа Варды Склира (976-979), «Античная древность и средние века», 1973, N 10, էջ 221-222:

15 Տե՛ս Ակոպով Ա., Տայքը X դարում (պատմական ակնարկ), << ՊԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», 2007, N 10, էջ 156:

16 Տե՛ս Юзбашян К., Армянские государства эпохи Багратидов и Византия (IX-XI вв.), М., изд. «Наука», 1988, էջ 136-137:

17 «Տակտիկոն» էին կոչվում բյուզանդական տիտղոսների և պաշտոնների ցանկերը, որոնք օգտագործվում էին մասնավորաբար: արքունի տարբեր արարողությունների ժամանակ: Այդ ցանկերում տիտղոսներն ու պաշտոնները ներկայացված էին ըստ աստիճանակարգի: Տե՛ս «The Oxford Dictionary of Byzantium», էջ 2007:

կուրապաղատին հանձնված տարածքներում գոյություն ունեին ստրատեգների կողմից ղեկավարվող բյուզանդական փոքրիկ բանակաթեմեր, որոնցից հանվանե հիշատակված են Կարինի, Հավճիչի, Արծնի և, ամենայն հավանականությամբ, Մարդաղիի ու Օկոմիի (Բասենում) ստրատեգները¹⁸: Ի դեպ, ինչպես դիպուկ նկատել է Է. Դանիելյանը, մոտ 950–952 թթ. Բասենը բաժանվել էր Բյուզանդիայի և Տայքի տերերի միջև¹⁹, և Կարինի հարակից հատվածն անցել էր Բյուզանդիային, որտեղ, փաստորեն, բանակաթեմ էր ստեղծվել, իսկ Տայքին հարակից հատվածը՝ վերջինիս տերերին (այսպես կոչված՝ իբերներին)²⁰: Ուստի՝ Բասենի առումով Ասողիկի տեղեկությունը կասկածելի համարել չի կարելի՝ հաշվի առնելով, որ կայսրությունը կարող էր օգնության դիմաց Դավիթ կուրապաղատին նվիրաբերել Բասենի իր բաժինը: Պետք է հավելել նաև, որ Դավիթ կուրապաղատին հանձնվող տարածքների քարտեզագրումը ցույց է տալիս, որ Ասողիկի տեղեկության բառացի ընդունումը հետագոտողներին դրել է դժվարին դրության մեջ, քանի որ Դավիթ կուրապաղատի նոր տիրույթներից Բասենն ու Մարդաղին Ապահունիքից ու Հարքից բաժանված էին Տուրուբերանի Վարաժնունիք, Դասնավորք, Տվարածատափ և Դալառ գավառներով²¹: Եթե ենթադրենք, որ Ապահունիք ասելով պատմիչը նկատի ունի ոչ միայն բուն Ապահունիք գավառը, այլև նախկինում Կայսիկների ամիրայությանը պատկանող տարածքը, որն ընդգրկում էր վերոհիշյալ գավառների մեծ մասը²², ինչը խիստ հավանական է, կստացվի, որ Դավիթ կուրապաղատի իշխանության ներքո միավորվելու էին մարդկային ու տնտեսական մեծ ներուժ ունեցող շրջաններ, որի շնորհիվ նա դառնում էր տարածաշրջանի ամենաազդեցիկ տիրակալներից մեկը, ինչը հնարավորություն կտար միջամտելու նույնիսկ մինչ այդ տարածաշրջանում գերակա Բագրատունիների ներքին գործերին: Ի դեպ, ուսումնասիրողների կասկածներն Ասողիկի տեղեկության մեջ առկա՝ Դավիթ կուրապաղատին կայսեր կողմից նվիրաբերված տարածքների և դրանք Տայքի կուրապաղատությանը միացվելու վերաբերյալ անհիմն են, քանի որ Ասողիկը, թվարկելով դրանք, հավելում է, որ կայսրը «գորս եւ ետ իսկ»՝ փաստելով խոստման կատարումը կայսեր կողմից: Ինչ վերաբերում է նշված տարածքներին Դավիթ կուրապաղատի տիրելու ժամանակաշրջանին, ապա, ամենայն հավանականությամբ, սկզբում նրա իշխանության ներքո էին անցել

18 Տե՛ս **Юзбашян К.**, «Эскуриальский тактикон»-новый византийский источник по истории Армении, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1975, N 5, էջ 96-97:

19 Տե՛ս **Դանիելյան Է.**, Թռռնիկյանների քաղաքական դերը X դ. հայ-բյուզանդական հարաբերություններում, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1977, N 10, էջ 67:

20 Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 6, «Բյուզանդական աղբյուրներ», Բ, **Կոստանդին Օիրանածին**, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, էջ 18:

21 Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, «Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», քարտեզ, «Հայաստանի պատմության ատլաս» (Ա մաս), Եր., «Մակմիլան Արմենիա ՀՉ ՓԲԸ», 2005, էջ 42-43:

22 Տե՛ս **Կոստանդին Օիրանածին**, էջ 10-13: Տե՛ս նաև **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 146:

միայն Տայքին հարևան շրջանները, իսկ Ապահունիքին՝ Մանազկերտ կենտրոնով, Դավիթ կուրապաղատը տիրացավ միայն այն բանից հետո, երբ տեղի քուրդ ամիրա Բադ ալ-Քուրդին 990 թ. պարտվեց Համդանյանների ամիրայության դեմ պատերազմում, գերեվարվեց ու գլխատվեց, իսկ նրա տիրոջներին սկսեց հավակնել քրոջ որդին²³: Վերջին իրողության պատճառով Դավիթ կուրապաղատը, շտապ զորաշարժ կատարելով, ռազմակալեց Ապահունիքը, ամենայն հավանականությամբ, 990 կամ 991 թ.²⁴ արդեն Գագիկ Ա Բագրատունու թագավորության շրջանում²⁵:

Փաստորեն, Դավիթ կուրապաղատը կայսրությունից իրավունք էր ստացել տիրելու ավելի ընդարձակ տարածքների, քան կարող է թվալ Ասողիկի տեղեկություններից, ըստ որում՝ ցմահ տիրելու իրավունքով: Վերջին երևույթն այդ պատմաշրջանում օրինաչափ էր. հայտնի է, որ նույն Դավիթ կուրապաղատը, ի պատասխան իր ստացած աջակցության, 988 թ. Սմբատ Բ թագավորին ցմահ հանձնեց Սակուրեթ բերդը²⁶: Ըստ Արիստակես Լաստիվերցու՝ Դավիթ կուրապաղատը պարզև ստացած տարածքները «կալեալ էր... ոչ իբրև զհյր հայրենի ժառանգության, այլ պարզևք էին այսօրիկ ի թագաւորէն վասն նորա միամիտ հնազանդութեանն. և զի խոստացեալ էր՝ յետ իւր վախճանին զհյր գաւառն տալ ի թագաւորն...»²⁷, այսինքն՝ հանձնվել էին Դավիթ կուրապաղատին նույն կարգով, ինչպես Սակուրեթը՝ Սմբատ Բ-ին:

Վարդաս Սկլերոսի ապստամբության ձնշումից հետո՝ 980-ական թթ. կեսերին, Բյուզանդիան հալածանքներ սկսեց իր տիրապետության ներքո գտնվող հայկական հողերում բնակվող հայերի նկատմամբ, որը, թերևս, կապված էր նաև Վարդաս Սկլերոսի ապստամբությանը նրանց մասնակցության հետ: Ասողիկը հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում Վասիլ Բ-ի կողմից Բյուզանդիայում բնակվող հայերին Մակեդոնիա տեղափոխելու մասին: Ըստ նրա՝ հայոց 435 թ. (մարտ, 986 թ.-մարտ, 987 թ.) Վասիլ Բ-ն «...կամեցաւ յազգէն Հայոց, որ ընդ իւրով թագաւորութեամբն, անցուցանել ի Մակեդոնիա ընդդէմ Բուլղարացն, զի շինեսցեն զերկիրն: Որ եւ տարեալ բնակեցոյց զյոլովս յաշխարհն յայն»²⁸: Փաստորեն, հայերին տեղափոխել են Մակեդոնիա երկու նպատակով՝ բուլղարների դեմ պայքարելու և երկիրը շենացնելու: Տեղափոխվածներից երկուսը, որոնք Դերջանից էին և Կոնստանդապոլ (կոմիտոպոլ) էին կոչվում²⁹ (ավագի անունը Սամուել էր)³⁰,

23 Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 11, «Արաբական աղբյուրներ», Բ, Իբն ալ-Ասիր, (թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, էջ 205:

24 Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 194-195:

25 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 815-816:

26 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 806:

27 «Պատմություն Արիստակեսյ վարդապետի Լաստիվերցույ» (այսուհետև՝ Արիստակես Լաստիվերցուի), Ի Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1901, էջ 23:

28 Ասողիկ, էջ 769:

29 Տե՛ս «The Oxford Dictionary of Byzantium», էջ 1140-1141:

ապստամբել էին Բյուզանդիայի դեմ ու անցել բուլղարների կողմը և իրենց քաջության համար պատվավոր տեղ ստացել նրանց թագավորի կողմից³¹: Իսկ երբ պատերազմում բուլղարաց թագավորը գերի ընկավ, Կոնստանդինը «տիրեալ ի վերայ աշխարհին Բուլղարաց՝ ընդդէմ կացին խիստ մարտիւք թագաւորին Յունաց»³²: Հետաքրքրական է, որ երբ բուլղարների դեմ արշավեց Վասիլ Բ-ն, նրա բանակն ընկավ շրջափակման մեջ, իսկ կայսերը փրկեց նրա բանակի կազմում կռվող հայոց հետևակ գունդը և հասցրեց Մակեդոնիա³³:

Շուտով, սակայն, հայոց 435 թ. (մարտ, 986 թ.-մարտ, 987 թ.), հույն հոգևորականները սկսում են նեղել հայերին «վասն հաւատոյ», իսկ Սեբաստիայի հայ գլխավոր քահանաներին երկաթե կապանքներով տեղափոխում են Կոստանդնուպոլիս: Նրանցից մեկին՝ Գաբրիելին³⁴, նույնիսկ չարչարելով սպանում են: Ցավոք, ճնշումներն ազդում են Սեբաստիա և Լառիսա քաղաքների հայ եպիսկոպոսների վրա, որոնք ընդունում են քաղկեդոնականություն³⁵: «Եւ յայնմհետէ արգելին զԺամածայն Հայոց ի քաղաքէն Սեբաստիոյ մինչևե ցգալ թագաւորին Վասիլ յաշխարհն արեւելից»³⁶: Բյուզանդիայի այս քաղաքականությունը սկիզբ դրեց դավանաբանական նոր բանավեճի, որ բյուզանդական հոգևորականների հետ հայոց եկեղեցին վարում էր անձամբ Խաչիկ Ա կաթողիկոսի (972-991 թթ.) գլխավորությամբ³⁷:

Վարդաս Սկլերոսի ապստամբության պարտությունից հետո կյանքը Բյուզանդիայում չխաղաղվեց: Արդեն 986 թ. մուսուլմանների օգնությամբ նա Բաղդադից վերադարձավ Բյուզանդիա և դարձյալ ապստամբություն բարձրացրեց: Նրան հարեցին նաև հայերը³⁸: Վասիլ Բ-ն նրա դեմ զորք է ուղարկում Վարդաս Փոկասի գլխավորությամբ: Վերջինս խորամանկությամբ Վարդաս Սկլերոսին առաջարկում է միավորվել, տապալել Վասիլ Բին և միմյանց միջև բաժանել կայսրությունը: Հանդիպման ժամանակ, սակայն, Վարդաս Փոկասը ձերբակալում է Վարդաս Սկլերոսին: Այնուհետև Վարդաս Փոկասն իրեն կայսր է հռչակում³⁹: Դատելով աղբյուրների տեղեկություններից՝ այս անգամ ևս Դավիթ կուրապաղատը դաշնակցում էր Վարդաս Փոկասին: Թեև Հովհաննես Սկիլիցեսը Վարդաս Սկլերոսի առաջին ապստամբության ժամանակ կուրապաղատի միավորվելը Վարդաս

30 Սամոնելի մասին մանրամասնորեն Տե՛ս Ադոնց Ն., Երկեր, հատ. Ե, էջ 418-470: Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 312-314, ժանր. 286:

31 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 801:

32 Նույն տեղում:

33 Տե՛ս նույն տեղում:

34 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 801-802:

35 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 769:

36 Նույն տեղում, էջ 769-770: Խոսքը 1000 թ. Վասիլ Բ-ի Մելիտինե գալու մասին է: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 822:

37 Այդ բանավեճին վերաբերող գրություններից մեկն իր աշխատության մեջ պահպանել է Ասողիկը: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 770-800:

38 Տե՛ս «Император Василий Болгаробойца»: извлечения из Летописи Яхьи Антиохийского, издал, перевел и объяснил В.Р. Розен, Санктпетербург, типография Императорской Академии наук, 1883, էջ 22:

39 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 802-803, «Император Василий Болгаробойца», էջ 23:

Փոկասի հետ բացատրում է նրանց ջերմ հարաբերություններով⁴⁰, սակայն, ըստ Հ. Բարթիկյանի և Է. Դանիելյանի, նա երկրորդ անգամ Վարդաս Փոկասին միացել էր ոչ թե այդ պատճառով, այլ կայսեր խոստմանը չվստահելու հետևանքով, նաև փորձ կատարելով՝ հաղթանակի պարագայում իր ցմահ տիրույթները դարձնելու ժառանգական⁴¹: Վարդաս Փոկասն այնուհետև հունաց ու վրաց (իմա՝ տայոց) գորքերով արշավեց դեպի Կոստանդնուպոլիս⁴²: Պայքարը տևեց երկու տարի: Ի վերջո՝ վճռական ճակատամարտից առաջ, Վարդաս Փոկասը, «արձակեալ յինքենէ զգաւրսն Վրաց», այսինքն, անկասկած, Դավիթ կուրապաղատի գորքը, մնացյալ գորքով շարժվեց դեպի մայրաքաղաք: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ հայոց 438 թ. (մարտ, 989 թ.-մարտ-990 թ.), որի ընթացքում Վարդաս Փոկասը անակնկալ վախճանվեց⁴³: Թե ո՞րն է եղել Դավիթ կուրապաղատի գորքը արձակելու պատճառը, դժվար չէ կռահել: Ամենայն հավանականությամբ, վերջին պահին Տայքի տիրակալը, հասկանալով Վարդաս Փոկասի անխուսափելի պարտության հեռանկարը, լքել է նրան: Ի դեպ, կարելի է կարծել նաև, որ ի սկզբանե Դավիթ կուրապաղատի գորագունդը, ինչպես և Վարդաս Սկլերոսի առաջին ապստամբության ժամանակ, միացել է կայսեր կողմից ուղարկված Վարդաս Փոկասի գորքին, սակայն, երբ վերջինս հռչակվել էր կայսր և արշավել Կոստանդնուպոլիսի վրա, Դավիթ կուրապաղատը քակտել էր նրա հետ դաշինքը⁴⁴: Ըստ որում՝ պատճառը կարող էր լինել այն, որ այդ կերպ նա կարող էր զրկվել Վասիլ Բ-ից ստացած տիրույթներից, որոնց մի մասը, փաստորեն, ստացել էր, իսկ մյուս մասին նախապատրաստվում էր տիրել: Վարդաս Փոկասի պարտությունից հետո ապստամբներից ոմանք դեռ մնացել էին, օրինակ՝ Չորտվանել մագիստրոսը, որը տիրում էր Դերջանին ու Տարոնին: Նրա դեմ ուղարկվեց ժան պատրիկը, որը երկրորդ փորձից Դերջան գավառի Բագառիձ դաշտում պարտության մատնեց ու սպանեց նրան հայոց 439 թ. (մարտ, 990 թ.-մարտ, 991 թ.)⁴⁵: Սակայն ապստամբությանը գործնականում չմասնակցելը Դավիթ կուրապաղատին չազատեց կայսեր ցատումից, որը ստիպեց նրան

40 Տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 64-65:

41 Տե՛ս Բարթիկյան Հ., Հայաստանի նվաճումը Բյուզանդական կայսրության կողմից, «Պատմաբանասիրական Խանդես», 1970, N 2, էջ 85-86: Հմմտ. Դանիելյան Է., Վասիլ Բ-ի 1000 թ. արևելյան արշավանքի նպատակը և երթուղին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1973, N 10, էջ 62:

42 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 803: Տե՛ս նաև Միխայիլ Սեօլտ, Хронография (այսուհետև՝ Միխայիլ Սեօլտ), перевод, статья и примечания Я.Н. Любарского, М., изд. «Наука», 1978, էջ 9:

43 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 802-804: Ըստ Ասողիկի՝ նա սպանվել է Բյուզանդիայում տեղի ունեցած երկրաշարժի տարում, որի հետևանքով վթարվեց նաև Ս. Սոֆիայի տաճարը: Այդ երկրաշարժը տեղի է ունեցել 989 թ. հոկտեմբերի 26-ին: Տե՛ս Ambraseys N., Earthquakes in the Eastern Mediterranean and the Middle East, A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900, Cambridge University Press, 2009, էջ 256: Տե՛ս նաև Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 73:

44 Պահպանվել է տեղեկություն այն մասին, որ Վարդաս Փոկասի վերջին ճակատամարտի ժամանակ, երբ ինքնահռչակ կայսրը սպանվեց, «իբերները (իմա՝ Տայքի գորագունդը - Ա. Ե.) արդեն ցրվել էին» (Միխայիլ Սեօլտ, էջ 11), որից կարելի է ենթադրել, որ Դավիթ կուրապաղատի գորքը Վարդաս Փոկասին լքել է վճռական ճակատամարտից անմիջապես առաջ կամ նույնիսկ ճակատամարտի ընթացքում:

45 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 805:

տիրույթները կտակել կայսրությանը⁴⁶: Ըստ Յահիա Անտիոքցու՝ Վարդաս Փոկասին աջակցելու պատճառով կայսրը բարկացել էր Դավիթ կուրապաղատի վրա, որը ներում է խնդրել, հնազանդություն հայտնել և խոստացել, որ իր մահից հետո, քանի որ անզավակ է, իր հողերը կթողնի կայսրությանը: Այդ նպատակով Դավիթ կուրապաղատը Կոստանդնուպոլիս ուղարկեց երկրամասի աշխարհիկ և հոգևոր տերերից բաղկացած մի պատվիրակություն՝ խոստումը երդմամբ անրագրելու համար⁴⁷: Դավիթ կուրապաղատի՝ անժառանգության պատճառով սեփական տիրույթները Բյուզանդիային ժառանգելու մասին հիշատակում են նաև Ատողիկը⁴⁸, Վարդան վարդապետը⁴⁹, Արիստակես Լաստիվերցին⁵⁰, Հովհաննես Սկիլիցեսը⁵¹:

Վրացական պատմագիտության մեջ առկա է բանավեճ, թե ո՞ր տարածքներն են կտակվել կայսրությանը՝ ողջ կուրապաղատությունը, թե՞ միայն Բյուզանդիայից ստացված տարածքները⁵²: Ս. Ջանաշիան, օրինակ, համարում է, որ խոսքը միայն Բյուզանդիայից ստացված հողերի մասին է⁵³: Սակայն նման քննարկումն ինքնին բռնազբոսիկ է, քանի որ Բյուզանդիայից տարածքները Դավիթ կուրապաղատին պարզև էին տրվել ցմահ սկզբունքով և ինքնըստինքյան պետք է վերադարձվեին կայսրությանը նրա մահից հետո: Ուստի ժառանգությունը պետք է վերաբերեր բուն Տայքին, և պատահական չէ, որ Արիստակես Լաստիվերցին գրում է՝ Դավիթ կուրապաղատը «խոստացեալ էր՝ յետ իւր վախճանին զիւր գաւառն տալ ի թագաւորն...»⁵⁴: Ակնհայտ է, որ «զիւր գաւառ»-ը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ Տայքը:

Այդպիսով Դավիթ կուրապաղատի օրոք հզորության գագաթնակետին գտնվող Տայքի կուրապաղատությունը, որը տիրում էր նաև դեպի հարավ տարածվող երկրամասերին, դատապարտվեց, քանի որ Բյուզանդիան այդ ժամանակ գտնվում էր հզորության գագաթնակետին և հազիվ թե ձեռքից բաց թողներ Տայքի հողերին տիրելու հնարավորությունը: Սակայն մինչև 1000 թ. կուրապաղատը բավականին ակտիվ գործունեություն էր ծավալում՝ ազդեցիկ դերակատարություն ունենալով այսրկովկասյան գործերում:

Վարդաս Փոկասի ապստամբությունից հետո դարձյալ հայտնվեց Վարդաս Սկլերոսը՝ փորձելով վերսկսել ապստամբությունը, սակայն Վասիլ Բ-ին

46 Տե՛ս «The Oxford Dictionary of Byzantium», էջ 590. Տե՛ս նաև **Garsoyan N.**, The Independent Kingdoms of Medieval Armenia, The Armenian People from Ancient to Modern Times», volume 1: «The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century», ed. by Richard G. Hovannesian, New York, St. Martin's Press, 1997, էջ 168:

47 «Император Василий Болгаробойца», с. 27.

48 Տե՛ս **Ատողիկ**, էջ 822:

49 Տե՛ս «Հուլայքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, ի Սուրբ Դազար, 1862, էջ 93:

50 Տե՛ս **Արիստակես Լաստիվերցի**, էջ 23:

51 Տե՛ս **Հովհաննես Սկիլիցես**, էջ 75:

52 Տե՛ս «Очерки истории Грузии», том II, Тб., «Мецниереба», 1988, էջ 330-332:

53 Տե՛ս **Джанашиа С.**, Об одном примере искажения исторической правды, Тб., изд. «Заря Востока», 1947, էջ 29:

54 **Արիստակես Լաստիվերցի**, էջ 23:

հաջողվեց նրան համոզել՝ վայր դնել զենքերը և անցնել ծառայության բյուզանդական արքունիքում կուրապաղատի պատվաստիճանով⁵⁵:

Սմբատ Բ-ի օրոք, փաստորեն, կապված ներքաղաքական ձգնաժամի հետ՝ Բյուզանդիան ժամանակավորապես կասեցրել է իր ծավալապաշտական քաղաքականությունը Հայաստանում, սակայն հալածանքներ են սկսվել կայսրության սահմաններում բնակվող հայերի նկատմամբ՝ ընդհուպ նրանց բռնի տեղափոխումը Բալկաններ՝ Բուլղարիայի դեմ պայքարում նրանց ուժը օգտագործելու նպատակով: Այս շրջանում Բյուզանդիայի միակ «հաջողությունը» քրիստոնյա Արևելքում Տայքի Դավիթ կուրապաղատի ժառանգությունն էր, որին տիրանալու համար կայսրը ստիպված էր սպասել մինչև Դավիթ կուրապաղատի մահը (1000 թ.):

2. Սմբատ Բ-ի մասնակցությունը Այսրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձություններին

Սմբատ Բ-ի գահակալության շրջանում կարևոր իրադարձություններ էին տեղի ունենում Այսրկովկասում, որոնց սկսում էր ակտիվ մասնակցություն ունենալ հայոց թագավորությունը: Այդ ժամանակ հատկապես Վիրքում վճռական դերակատարություն ուներ Տայքի Դավիթ կուրապաղատը, որը կարողացել էր 975 թ. Վիրքից դուրս մղել Կախքի քորեպիսկոպոսության գորքը և Տայքի, Քարթլիի և Աբխազիայի գահաժառանգ կարգել արխազաց Գեորգի Բ թագավորի (929-957 թթ.) դուստր Գուրանդուխտի և Կղարջքի Բագրատունիներից Գուրգեն Բագրատունու որդի Բագրատին (Բագրատ Գ)⁵⁶: Բագրատ Գ-ն ներկայանում էր որպես Գեորգի թագավորի ժառանգ⁵⁷: Սակայն արդեն Սմբատ Բ թագավորի օրոք՝ 978 թ., Վիրքի իշխանները խռովություն բարձրացրին, հրավիրեցին Կախքի քորեպիսկոպոսին, նրան հանձնեցին Ուփլիսցիսե ամրոցը և ձերբակալեցին Բագրատին՝ ծնողների հետ միասին: Դավիթ կուրապաղատը միջամտեց՝ վերադարձնելով ամեն ինչ նախկին վիճակին⁵⁸: Այդ ժամանակ նրան դիմեցին վրաց և արխազաց իշխանները՝ խնդրելով արդեն չափահաս տարիքի հասած Բագրատին դարձնել իրենց թագավոր, ինչը և իրականացրեց Դավիթ կուրապաղատը⁵⁹:

55 Տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 74: Տե՛ս նաև Михаил Пселл, էջ 12-15:

56 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», էջ 71:

57 Այդ է վկայում Բագրատ Գ-ի հանձնարարությամբ գրված «Աբխազաց թագավորների դիվանի» վերջաբանը. «Նրանցից (ին՝ա՛րխազաց թագավորներից - Ա. Ե.) հետո կանցավ Աստված, և ես՝ Բագրատ Բագրատունիս, երանելի Գուրգենի որդին, արխազաց թագավոր Գեորգիի դստեր որդին, տիրեցի Աբխազաց երկրին՝ իմ մայրենի ժառանգությամբ և որքան ժամանակ կթագավորեմ, հայտնի է [միայն] Աստծուն»: Տե՛ս «Сообщения средневековых грузинских письменных источников об Абхазии», Сухуми, «Алашара», 1986, էջ 13:

58 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», էջ 72:

59 Տե՛ս նույն տեղում:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Սմբատ Բ-ն կարևոր մասնակցություն է ունեցել 978 թ. իրադարձություններին: Իր ծրագրերն իրականացնելու համար Դավիթ կուրապաղատը կարիք ուներ ուժեղ դաշնակցի, ուստի օգնության համար դիմեց հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ին: Ըստ Ասողիկի՝ «...կիրապաղատն Դավիթ եւ Սմբատ արքայ Հայոց թագաւորեցուցին Ափխազաց զՍմբատ՝ որդի Գուրգենայ, թոռն Բագարատայ թագաւորին Վրաց⁶⁰»⁶¹: Աբխազաց գահին բազմած Սմբատը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Բագրատ Բագրատունին (978 -1014 թթ.): Սմբատ Բ-ն, փաստորեն, ուղղակի մասնակցություն է ունեցել Բագրատ Գ-ի՝ արխազական թագավոր հռչակվելու գործին: Զ. Անչաբաձեն այդ տեղեկությանը չի կասկածում, որովհետև անհնար էր, որ Դավիթ կուրապաղատն իրականացներ նման ծրագիր՝ առանց ստանալու տարածաշրջանի հզորագույն տիրակալի՝ Սմբատ Բ-ի օգնությունը⁶²: Դավթի որդի Սմբատը տեղեկացնում է, որ Բագրատին «դարձրին արխազաց թագավոր»⁶³, ինչն ապացուցում է Ասողիկի տեղեկության իսկությունը:

Հայտնի է, որ երբ 981 թ. Սմբատ Բ-ն Կարսի թագավորությունից խլեց Շատիկ ամրոցը, Կարսի Մուշեղ թագավորն օգնության կանչեց Դավիթ կուրապաղատին, որը զորքով ժամանեց Շիրակ, պահանջեց Մուշեղին վերադարձնել Շատիկը, սակայն երկրին վնաս չհասցրեց⁶⁴: Փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ միջադեպը բացասական ազդեցություն չի ունեցել Սմբատ Բի և Դավիթ կուրապաղատի հարաբերությունների վրա: Տարիներ անց իրավիճակը փոխվեց: 988 թ., երբ արխազաց Բագրատ Գ թագավորն արշավանքի դուրս եկավ Թռեղքի իշխան Ռատ Լիպարիտյանի դեմ, Դավիթ կուրապաղատին հայտնեցին, որ Բագրատը զորքով գալիս է իր դեմ՝ ցանկանալով սպանել նրան⁶⁵: Ըստ Ասողիկի՝ «... թագաւոր Ափխազաց խաղայ զարաւք բազմաւք ի Սարմատացոց աշխարհէն ի վերայ կիրապաղատին Տայոց Դաւթի ... գայ բանակի յեզերս Կուրն կոչեցեալ գետոյն»⁶⁶: Ի դեպ, ամենայն հավանականությամբ, Բագրատ Գ-ն օգտվել է այն առիթից, որ Դավիթ կուրապաղատի զորքի մի մասն այդ ժամանակ գտնվում էր Վարդաս Փոկասի ձամբարում, և նա անպատրաստ էր պատերազմի: Դավիթ կուրապաղատն անմիջապես հավաքեց իր մնացյալ զորքը և «իրազեկ դարձրեց հայոց թագավորներին»⁶⁷: Ասողիկը տեղեկացնում է, որ «Եւ կւրապաղատն

60 Իմա՝ վրաց թագավոր Բագրատ Խն (958-994 թթ.):

61 Ասողիկ, էջ 805:

62 Տե՛ս **Անչաբաձե 3.**, Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.), Сухуми, 1959, էջ 168:

63 «Жизнь и известие о Багратидах, царях наших грузинских, откуда они явились в эту страну, или с какого времени владеют они царством Грузинским, которое написал Сумбат, сын Давида», пер. **Е. Такайшвили**, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 28, Тифлис, 1900, էջ 154: Դավթի որդի Սմբատի երկի այլ թարգմանություններում սույն հատվածը թարգմանված է հետևյալ կերպ. «...այս Բագրատը դարձավ Աբխազիայի թագավոր» [«Картлис цховреба (История Грузии)», Тб., изд. «Артануджи», 2008, էջ 228], որն այնքան էլ ճիշտ չէ:

64 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 760-761:

65 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», էջ 72:

66 Ասողիկ, էջ 805-806:

67 «Քարթլիի մատյան», էջ 72-73:

նակին ի գիւղն, որ կոչի Դիւեկն, եւ մանուկն Աբաս՝ թագաւորն Կարուց, կարմրագգեստ զգունդն իւր ունելով»], որի պատճառով Ն. Էմինը Ասողիկի երկի ռուսերէն թարգմանության մեջ արել է հավելում՝ ստանալով հետևյալը. «Այս վերջինը (իմա՝ Սմբատը – Ա. Ե.), վերցնելով ողջ հայոց գորքը և իր եղբայր Գագիկին, մեկնեց նրանց մոտ՝ Զավախք գավառը և ձամբար դրեց Դիվեկ կոչվող գյուղում: [Այստեղ էր գտնվում նաև] Կարսի թագավոր մանուկ Աբասը՝ իր՝ կարմիր հագած ջոկատով»⁷⁵: «Այստեղ էր գտնվում նաև» հավելումը, որը, դատելով Ասողիկի տեղեկության տրամաբանությունից, հույժ իրական է, կարևոր հետևություններ է ծնում, քանի որ այլ կենտրոնախույս թագավորություններ, ինչպիսիք էին Վասպուրականը, Սյունիքը և, ամենայն հավանականությամբ, նաև Փառխոսը (թերևս, «Աղվանից»-ի ներքո ընկալելի է նաև Փառխոսը), արխագաց թագավորի դեմ արշավանքին մեկնել են Սմբատ Բ-ի գլխավորությամբ, իսկ Կարսի թագավորը, փաստորեն, իր գնդով Զավախք է ժամանել նրանցից առանձին: Ամենայն հավանականությամբ, Դավիթ կուրապաղատը, ելնելով Կարսի թագավորության հետ դաշնակցային հարաբերություններից, Աբասին օգնության է կանչել Սմբատ Բ-ից առանձին: «Քարթլիի մատյանն» էլ արձագանքել է այդ իրողությանը՝ նշելով, որ Դավիթ կուրապաղատը օգնության է կանչել հայոց թագավորներին՝ նկատի ունենալով շահնշահ Սմբատ Բ-ին և Կարսի թագավոր Աբասին:

3. Թագավորության հռչակումը Փառխոսում

Սմբատ Բ-ին չհաջողվեց կասեցնել երկրի մասնատման գործընթացը: Նրա օրոք Հայաստանի տարածքում հանդես եկած թագավորություններից մեկը Փառխոսի թագավորությունն էր: Ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ «[Սահակ] Սեւադայ ծնանի Բ-ս որդիս՝ զԳրիգոր եւ զԴավիթ. Գրիգոր ծնանի զՍեւադայ, որ Իշխանանուն կոչիւր, եւ զԱտրներսեհ: Իշխանանուն ծնանի որդիս Դ՝ զՅովհաննէս, զԳրիգոր, զԱտրներսեհ եւ զՓիլիպպէ: Իսկ զերեց որդին Իշխանանոյ զՅովհաննէս, որ եւ Սենեքերիմ կոչեցաւ, ընտրեաց աջ բարձրելոյն՝ կոչելով ի թագաւորութիւն»⁷⁶: Փառխոսում թագավորության գոյության մասին պատկերացում է տալիս Ասողիկը, ըստ որի՝ «...մայր թագաւորին Աբասայ (Կարսի թագավոր 984 թվականից – Ա. Ե.), բարեպաշտուհի ի բարեպաշտ ծնողաց, որ էր քոյր թագաւորացն Փառխոսայ Սենեքերիմայ եւ Գրիգորի»⁷⁷: Այս տեղեկությունից հեռուն գնացող ժամանակագրական ու բովանդակային հետևություններ կատարելը դժվար է: Նախ՝ «թագաւորացն Փառի-

75 «Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозванию» (писателя XI столетия), переведена с армянского и объяснена Н. Эминим, Москва, 1864, с. 181.

76 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի (այսուհետև՝ Մովսէս Կաղանկատուացի), «Սատնագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, գիրք Բ., Եր., «Նաիրի» իրատ., 2011, էջ 420:

77 Ասողիկ, էջ 767:

սուսայ Սենեքերիմայ եւ Գրիգորի» հատվածը ցույց է տալիս, որ պատմիչի տեղեկությունն աչքի չի ընկնում առանձնահատուկ հստակությամբ, քանի որ դժվար է հասկանալ՝ եղբայրները թագավորում էին միաժամանակ, թե՛ Գրիգորը հետևել է Սենեքերիմին: Գուցե հենց դա է պատճառը, որ Բ. Ուլուբաբյանն անհավանական է համարել երկու եղբայրների՝ Փառիստում միաժամանակ թագավորելը՝ համարելով, որ այնտեղ իրականում թագավորում էր Սենեքերիմը, իսկ Գրիգորը թագավորում էր Խաչենում⁷⁸: Հետո՝ Ասողիկի տեղեկությունից հնարավոր չէ բխեցնել, թե երբ է ստեղծվել Փառիստի թագավորությունը, այլ միայն այն, որ Կարսում 984 թվականից թագավորած Աբասի օրոք Փառիստի թագավորությունն արդեն գոյություն ուներ:

Բ. Ուլուբաբյանը, անդրադառնալով Փառիստի թագավորության ստեղծման ժամանակին, սկզբում գրում է, որ, ըստ Անանիա Մոկացու, 958 թ. Սենեքերիմը իշխանաց իշխան էր, սակայն այնուհետև կարծիք հայտնում, թե «Սենեքերիմը Փառիստի թագավորն էր X դարի կեսին»⁷⁹: Իրականում, 950-ական թթ. վերջի իրողությունների վերաբերյալ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Սենեքերիմն այդ ժամանակ դեռ թագավոր չէր: Երբ 959 թ. Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը (941-966 թթ.) մեկնեց հայոց արևելից կողմեր («յաշխարհն Աղուանից»)՝ կարգավորելու առաջացած եկեղեցական խնդիրները⁸⁰, «...գուժկան հասանէր ի մեծ իշխանէն Սենեքերիմայ՝ գալ հասանել Իսմայելականաց բռնութեամբ յաշխարհն նորա, գերել եւ աւերել եւ ի սուր սուսերի մաշել: Եւ զիրս աղէտիցն առաքէ ծանուցանել մեզ՝ մի՛ եւս մտանել առ անգամ մի յանպրոպ դառնութեան»⁸¹: Այնուհետև, կաթողիկոսի՝ Շիրակ վերադառնալուց հետո, Աղվանից Իշխանակ թագավորը, Աղվանից իշխանաց իշխան Սենեքերիմը, Խաչենի իշխան Գրիգորի որդի Սենեքերիմը, Գոռոզվա Վաչագան իշխանը և այլք Շիրակ են ուղարկում Դավիթ վանականին⁸²: Նույն իրադարձության վերաբերյալ Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է. «Լուեալ ապա զայն տէրանցն Աղվանից՝ Իշխանկայ և Սենեքերիմայ և միւս Սենեքերիմայ՝ որդւոյ Գրիգորի, ... և Ջեւանշիրի և Գուրգենայ ... առաքեն ... զԴավիթ կրօնաւոր»⁸³: Անանիա Մոկացու հիշատակած մեծ իշխան Սենեքերիմի անձի հստակեցման առումով նշենք, որ կաթողիկոսը երկու Սենեքերիմ է հիշատակում՝ Փառիստի տիրոջը («Սենեքերիմայ Աղուանից իշխանաց իշխանի»)՝⁸⁴ և Խաչենի Գրիգոր իշխանի որդուն («տեառն Սենեքերիմ»), որոնցից «մեծ իշխան Սենեքերիմ» հիշատակությունն

78 Տե՛ս Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, էջ 91:

79 Նույն տեղում:

80 Տե՛ս «Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեանն տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն», «Մատենագիրք Հայոց», Ժ հատոր, Ժ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, ԵՊՀ հրատ., 2009, էջ 273:

81 Նույն տեղում:

82 Տե՛ս նույն տեղում:

83 «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց» (այսուհետև՝ Ստեփանոս Օրբելյան), Թիֆլիս, Ելեքտրաշարժ տպարան, 1910, էջ 286:

84 Նուսքը Փառիստի տիրակալի մասին է: Տե՛ս Ուլուբաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 91: Փառիստում թագավորության ստեղծումը հատուկ քննության խնդիր է, որին այստեղ չենք անդրադառնում:

առավել վերագրելի է «իշխանաց իշխան Սենեքերիմին», որ ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Աշոտ Երկաթի (914–929 թթ.) աներ՝ Գարդմանքի իշխան Սահակ Սևադայի թոռնորդի Հովհաննեսը, որը, ըստ Մովսես Դավթուրանցու՝ Սենեքերիմ էր կոչվում և թագավոր էր հռչակվել: Այսինքն՝ Անանիա Մոկացու տեղեկությունը Փառիսոսի թագավորության հիմնադրի մասին է, որն այդ ժամանակ թագավոր չէր և, ամենայն հավանականությամբ թագավոր է հռչակվել Սմբատ Բ-ի օրոք: Ավածից ակնհայտ է, որ 10-րդ դ. կեսին՝ 950-ական թթ. ավարտին, Սենեքերիմը դեռ թագավոր չէր, այլ մեծ իշխան կամ իշխանաց իշխան:

Այս առումով պետք է նշել, որ Ա. Հակոբյանը Փառիսոսի թագավորության հռչակումը տեղադրում է «Պատմութիւն Ադուանից» երկի շարադրմանը նախորդող շրջանում՝ մինչև 976 կամ 982 թ.⁸⁵, ինչը խիստ տրամաբանական է, քանի որ այդ ժամանակ շարադրված պատմության մեջ առկա է Սենեքերիմի՝ թագավոր հռչակվելու իրողության հիշատակությունը: Աշոտ Գ Ողորմածի օրոք (953–978 թթ.) Ասողիկը հիշատակում է միայն Կարսի թագավորության ստեղծումը, ուստի ամենահավանականը Փառիսոսի թագավորության ստեղծման թվագրումն է 978–982 թթ. միջակայքով: Ժամանակագրական նման սահմանները հնարավորություն են տալիս պարզաբանելու Փառիսոսի թագավորության հանդես գալու ժամանակն ու հանգամանքները: Առավել ևս, որ Մովսես Դավթուրանցու հետագա տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս կատարելու բովանդակային ու ժամանակագրական էական հատակեցումներ:

Մովսես Դավթուրանցին, խոսելով այն մասին, որ Սենեքերիմը հռչակվել է թագավոր, այնուհետև հավելում է, որ «զվաղնչուց խափանեալ թագաւորութիւնն տէրն ամենակալ ի ձեռն սորա (ինա՛ Սենեքերիմի – Ա. Ե.) նորոգեաց, զոր թագաւորն Պարսից շքով եւ մեծամեծ զարդուք զարդարեաց զնա. տայ նմա եւ զթագ հար իւրոյ եւ զնորին երիվարն: Ի նոյն ամի եւ որ Յունացն էր մագիստրոս՝ Դալիթ կոչեցեալ անուն, թագ զարմանազան եւ ծիրանիս թագաւորական առաքէր ի պատիւ եւ ի գովեստ աստուածայաջող առնն այնորիկ եւ ի ձեռն հայրապետական աջոյն առնոյր զաւծումն թագաւորական ի փառս Քրիստոսի»⁸⁶: Պարսից թագավորի և հունաց Դավիթ մագիստրոսի հիշատակություններն էապես նպաստում են խնդրի լուծմանը: Ա. Հակոբյանը, Ն. Ադոնցի օրինակով, հավանական է համարում, որ Սենեքերիմին թագ ուղարկած «Պարսից թագավոր» անվանման ներքո պետք է հասկանալ Պարսկաստանի հզորացած տիրակալներին, որոնք ազդեցիկ դիրքի հասան Խալիֆայությունում՝ տիրելով Բաղդադին⁸⁷: Նրանցից էր Ասողիկի կողմից գովասանքի արժանացած Իբն Խոսրովը, որը «Բաղդադի

85 Տե՛ս **Յակոբեան Ա.**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Ադուանցում եւ Հայոց Արեւելից կողմանցում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., 2020, էջ 237:

86 **Մովսէս Կաղանկատուացի.** էջ 420:

87 Տե՛ս **Արոնց Ն.**, Երկեր, հատ. Ա., Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 2006, էջ 519; **Յակոբեան Ա.**, նշվ աշխ., էջ 238:

ամիրան» էր⁸⁸ և «թագ եղեալ՝ թագաւոր թագաւորաց կոչեցաւ»⁸⁹, այսինքն, ըստ Ն. Ադոնցի, խալիֆա հռչակվեց ու իշխեց 977-982 թթ.⁹⁰: Իբն Խոսրովը նույն ինքը՝ Դայլամից սերող Բույյան կամ Բուվայիյան տոհմի ներկայացուցիչ Փանահ Խոսրովն էր⁹¹, որ կոչվել էր Ադուդ ալ-Դաուլա [«արքայատոհմի (ինձ՝ Արբայանների – Ա. Ե.) սյուն»]: Նա հռչակվել էր որպես թագավորների թագավոր կամ շահնշահ և, հիմնելով Պարսից ծոցից մինչև Միջերկրական և Կասպից ծովերը տարածվող սեփական տերությունը, Բաղդադում իշխել 978-983 թթ.⁹²: Ըստ Ասողիկի՝ Իբն Խոսրովը «մեծարեալ պատուէր զքրիստոնեայսն»⁹³, որը խոսում է Ն. Ադոնցի տեսակետի օգտին:

Ն. Ադոնցը կարծում է, որ «հունաց մագիստրոս Դավիթը» Տայքի հայտնի կուրապաղատն էր, ըստ որում՝ Մովսես Դասխուրանցու հիշատակած «հունաց մագիստրոս»-ը չի նշանակում հույն մագիստրոս, այլ հույների կողմից մագիստրոսի տիտղոս ստացած անձ⁹⁴: Թեև փորձ է կատարվել մագիստրոս տիտղոսի հիշատակությունից բխեցնել, թե Փառիսոսի թագավորության հռչակումը տեղի է ունեցել Տայքի տիրակալ Դավթի՝ մագիստրոս եղած ժամանակ (973-977 թթ. միջակայքում)⁹⁵, սակայն դա հակասում է Ասողիկի տեղեկություններին, ըստ որոնց՝ Աշոտ Գ Ողորմածի օրոք՝ մինչև 978 թ., թագավոր է հռչակվել միայն Մուշեղը Կարսում: Ավելին, մեծ է հավանականությունը, որ Դավիթը կուրապաղատ է դարձել 990 թ.⁹⁶, ինչի մասին տեղեկացնում է Յահիա Աստիքցին⁹⁷: Վերջերս նաև շրջանառության մեջ է դրվել Դավթի՝ կուրապաղատ դառնալը 983 թվագրելու վարկածը⁹⁸: Ուստի առավել հավանական է, որ Մենեքերիմի թագավոր հռչակվելը պետք է տեղի ունեցած լիներ Սմբատ Բ Տիեզերակալի գահակալության առաջին տարիներին:

Փաստորեն, Փառիսոսում Մենեքերիմը թագավոր է հռչակվել դարաշրջանի խոշոր տիրակալներից Ադուդ ալ-Դաուլայի (Իբն Խոսրով) և Դավիթ կուրապաղատի աջակցությամբ: Դատելով այն իրողությունից, որ Սյունիքում Սմբատ իշխանի թագադրությունը, ինչպես կտեսնենք, տեղի է ունեցել

88 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 764:

89 Նույն տեղում, էջ 765:

90 Տե՛ս Ադոնց Ն., Երկեր, հատ. Ա., էջ 518-519:

91 "The Cambridge History of Iran" in eight volumes, volume 4: "The Period from the Arab Invasion to the Seljuqs", edited by R.N. Frye, Cambridge, The University Press, 1975, p. 274.

92 Նույն տեղում, էջ 272: Ադուդ ալ-Դաուլայի կողմից Հանդանյանների տիրույթների գրավման մասին տե՛ս Իբն ալ-Ասիր, էջ 199-202:

93 Ասողիկ, էջ 765:

94 Տե՛ս Ադոնց Ն., Երկեր, հատ. Ա., էջ 519:

95 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 520: Յակոբեան Ա., Աշվ. աշխ., էջ 237-238:

96 Տե՛ս Toumanoff C., The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century, "Le Museon", 1961, Volume 74/1-2, էջ 39; Юзбашьян К., Աշվ. աշխ., էջ 139; Степаненко В., К датировке получения сана куропалата Давидом II, Багратидом Тао, «Труды Тбилисского государственного университета», 1982, вып. 227, էջ 77:

97 Տե՛ս «Император Василий Болгаробойца», էջ 27:

98 Տե՛ս Косоуров Д., К вопросу о датировке получения титула куропалата правителем Тао-Кларджети Давидом III, «Античная древность и средние века», 2018, вып. 46, с. 90-101.

983 թ.՝ ի թիվս այլոց նաև Աղվանից տերերի աջակցությամբ⁹⁹, որոնք ոչ այլ ոք էին, եթե ոչ Սենեքերիմն ու Գրիգորը, ապա պետք է համոզված նշել, որ Փառխոսում թագավորության հռչակումը նախորդել է Սմբատ Սյունու թագադրությանը և, դատելով Ա. Հակոբյանի վերոհիշյալ ձգբոսումից, տեղի է ունեցել հենց 982 թ., երբ Կարսի թագավոր Մուշեղի հետ հակամարտության ընթացքում նախ Դավիթ կուրապաղատի, իսկ այնուհետև նաև Աբու ալ-Հայջա Սալարյանի արշավանքները Շիրակ Սմբատ Բ թագավորին դրել էին ծանր դրության մեջ՝ երկրում նոր կենտրոնախույս ձգտումների ի հայտ գալու հնարավորություն ստեղծելով: Ըստ որում՝ Աղուդ ալ-Դաուլայի և Դավիթ մագիստրոսի կողմից Սենեքերիմի՝ թագեր ստանալը, ըստ Մովսես Դասխուրանցու, տեղի է ունեցել «ի նոյն ամի»՝ միննույն 982 թ.: Փաստորեն, Դավիթ կուրապաղատը, բացի Կարսի թագավոր Մուշեղին օգնելու նպատակով Շիրակ ներխուժելուց, աջակցել է նաև Փառխոսի տերերի կենտրոնախույս ձգտումներին, իսկ Սմբատ Բ-ն, որ չէր կարողացել պատշաճ դիմադրություն կազմակերպել նրա ռազմական միջամտության դեմ, անհաջողության էր մատնվել կամ պարզապես չէր դիմադրել Սենեքերիմ իշխանաց իշխանի՝ թագավոր հռչակվելուն:

Ըստ Բ. Ուլուբաբյանի՝ Փառխոսի թագավորությունն ընդգրկում էր նախկինում Գարդմանի իշխան Սահակ Սևադայի տիրոջները (ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ Սահակ Սևադան «առհասարակ տիրեաց Գարդմանայ եւ Քուսայ եւ Փառնայ (Քուստ-ի-Փառնես - Ա. Ե.) գաւառաց, այլ եւ աւագակապետաց Ձորոյգետոյն բովանդակ եղեւ իշխան»¹⁰⁰), այսինքն՝ Գարդմանք, Քուստ-ի-Փառնես գավառները և մինչև Աղստև գետի աջափնյա ջրբաժանը տարածվող շրջանները¹⁰¹:

4. Սյունիքի թագավորության ստեղծումը

Սմբատ Բ-ի գահակալության շրջանում հիմնադրվեց Սյունիքի թագավորությունը: Վերջինիս ստեղծման վերաբերյալ արտահայտվել են բազմաթիվ ու բազմապիսի տեսակետներ, որոնցից որևէ մեկը վերջնական համարվել չի կարող: Պետք է նշել, որ այդ իրադարձության վերաբերյալ, Ստեփանոս Օրբելյանի անթվակիր հիշատակությունից բացի, այլ պատմիչներ Սյունիքի թագավորության ստեղծման մասին չեն հիշատակում:

99 Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 299-300:

100 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 419:

101 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. III, Եր., Հայկական ՍՍՀ ՊԱ հրատ., 1976, էջ 91: Տե՛ս նաև **Երեմյան Ա.**, «Բագրատունիների թագավորությունը IX դ. վերջին և XI դ. առաջին կեսին», (քարտեզ), Եր., 1975: **Հարությունյան Բ.**, «Հայաստանը ավատատիրական հարաբերությունների խորացման, տնտեսական և մշակութային վերելքի շրջանում (908-1020 թթ.)», քարտեզ, «Հայաստանի պատմության ատլաս» (Ա մաս), Եր., «Մակմիլան Արմենիա ՀՉ ՓԲԸ», 2005, էջ 64-65:

Ստեփանոս Օրբելյանը հաղորդում է, որ Սյունյաց իշխան Սմբատ Սահակյանը սկզբում «տիրէր համագունդ աշխարհիս Սիսական ... գահերէց իշխանութեամբ»¹⁰², իսկ այնուհետև՝ պատմում, որ Սյունիները «երբէք ոչ ըմբոստացան ի հայրենի տէրութեանցն: Իսկ յետ յոլով ժամանակաց մինչ դռն բացին նախ՝ Արծրունիքն, և թագ կապեցին ընդդէմ Սմբատայ՝ Հայոց թագաւորի, թագ կապեաց և Ատր-Ներսէհ՝ Վրաց բռեաշխն. թագ կապեաց և Աղվանին Համամ: Մեծարէ Ափշինն (իմա՝ Յուսուփն – Ա. Ե.) զՎասակ Սինի թագ կապեալ. և նա ոչ կամեցաւ ապստամբական անուն ժառանգել»¹⁰³: Սյունյաց պատմիչը, փաստորեն, փորձում է արդարացնել Սյունյաց գահերէց Սմբատի՝ թագավոր հռչակվելը՝ ներկայացնելով այն իրողությունը, որ Սյունյաց իշխանները երբեք թագավոր հռչակվելու և հայոց թագավորությունը տրոհելու նպատակ չեն ունեցել, նույնիսկ, երբ թագավոր հռչակվելու հնարավորություն են ունեցել: Խնդիրն այն է, որ Սյունյաց գահերէց Սմբատը թագավոր էր հռչակվել ոչ թե Սմբատ Բ-ի, այլ օտար տիրակալների կողմից, ուստի Սյունյաց պատմիչը արդարացումներ ու հիմնավորումներ է փնտրում: Այնուհետև նա հավելում է, թե «...ի նուագել տէրութեանն Բագրատունեաց, և ի զօրանալ ձեռինն իսմայէլականի՝ հատեալ, բարժանեալ եղեն ամենայն գահք գլխավոր նախարարացն Վասպուրականին և Վրացին և Աղվանին և Ձորոյգետացիքն որ Կիրիկեանքն կոչին, նաև Կարուցն և Վանանդայն որ Բասեանք կոչի»¹⁰⁴: Այստեղ պատմիչը փորձում է այնպես ներկայացնել իրավիճակը, որ հայոց գերագահ տոհմի՝ Բագրատունիների թուլացման և թշնամիների զորացման պայմաններում, երբ երկրի բոլոր գլխավոր նախարարները «բաժանվեցին» Անիի տիրակալներից, Սյունիքի տերերին այլ բան չմնաց, քան հետևել նրանց օրինակին: Եվ այդպիսով հիմք նախապատրաստելով՝ պատմիչը գրում է, որ «Ապա Սմբատ՝ որդի Սահակայ՝ որդւոյ Աշոտոյ ... յարեալ ի մեծ Աթաբակն որ էր ի Թավրէժ յԱտրպատական աշխարհի, նաև յմնայ ամիրայն, որ իշխէր և դրանն Դարբանդու, ևս և Աղվանից տէրանցն, որք վասն առաւել սիրոյ ծանուցանեն մեծի սուլտանին Խորասանու, և հրաման առեալ ի նմանէ թագ կապեն գեղեցկահասակ և վայելչադիտակ առնն հայկազոյ Սմբատայ՝ Սինեաց տեառն»¹⁰⁵: Այս տեղեկությունը խիստ կարևոր է, քանի որ նախ՝ պարզվում է, որ Սմբատ իշխանը իր թագադրությունը կազմակերպելու համար կապ է հաստատել ոչ թե մեկ, այլ երեք մուսուլման տիրակալների հետ: Վ. Մինորսկին համարում է, որ Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակությունը լի է ժամանակավրէպ տվյալներով, քանի որ 10-րդ դ. վերջին աթաբեկներ ու սուլթաններ չկային: Ըստ նրա՝ տեղեկության մեջ

102 Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 299:

103 Նույն տեղում:

104 Նույն տեղում:

105 Նույն տեղում, էջ 299-300:

հիշատակված անձանցից «Թավրիզի մեծ աթաբեկը» նույնանուն է ինչ-որ Ռավվադյան իշխողի, իսկ «Աղվանից տերերի» ներքո պետք է ընկալել Գանձակի Շադդադյան տիրակալներին, ավելի որոշակի՝ Ֆադլ Ա ամիրային¹⁰⁶, որ իշխել է 984 թվականից¹⁰⁷:

Ակնհայտ է, որ Սմբատ Սյունու հիմնական «հովանավորը» Թավրիզի «աթաբակն» էր, որին նա «հարել» էր, և որը ոչ այլ քք էր, եթե ոչ Ատրպատականի ամիրաներից մեկը, որին դեռ կանդրադառնանք: Ն. Ադոնցը խորաթափանցորեն ենթադրում է, որ «Սենեքերիմ թագավոր հռչակվեց, ինչպես թվում է, միննույն ժամանակ և միննույն պայմաններում, ինչ որ ... Սմբատ Սյունյաց իշխանը»¹⁰⁸, այսինքն՝ այստեղ ևս իր դերը խաղացել էր Իբն Խոսրով Ադուդ ալ-Դաուլան, որ, փաստորեն, Ստեփանոս Օրբելյանի կողմից կոչվում է «Խորասանի սուլթան»: Կարևոր է նշել, որ ոմն «Խորասանի ամիրայի» հիշատակում է նաև Ասողիկը՝ պատմելով, որ 998 թ. նա օգնում էր Աբու ալ-Հայջա Ռավվադյանի որդի Մամլանին՝ Դավիթ կուրապաղատի դեմ պատերազմում¹⁰⁹: Այդ ժամանակ Խորասանի Սամանյանների տերությունը (Սամանյանների ամիրայություն) գտնվում էր անկման փուլում և իր անվտանգությունն ապահովում էր Բույյանների կամ Բուվայիյանների օգնությամբ¹¹⁰, ուստի առավել հավանական է, որ խոսքը ոչ թե բուն Խորասանի, այլ Բույյանների տերության տիրակալի մասին է (մինչև 998 թ. դեկտեմբերը իշխում էր Բույյան Սամսամ ալ-Դաուլան¹¹¹): «Աղվանից տերեր» արտահայտությունը վերաբերում է «Խորասանի սուլթանի» հետ մտերիմ կապերի մեջ գտնվող հայոց արևելից կողմերի տերերից Փառիսոսի Սենեքերիմ թագավորին և նրա եղբայր Գրիգորին¹¹²: Ուստի պետք է բացառել Վ. Մինորսկու ենթադրությունը, թե «Աղվանից տերերը» Գանձակի Շադդադյաններն են, քանի որ «ըմնայ (Առանայ - Ա. Ե.) ամիրան» էլ, որ տիրում էր Դարբանդի դռանը, ամենայն հավանականությամբ, Շիրվանի տիրակալն էր¹¹³: Եթե ճիշտ է մեր եզրակացությունը, ապա Սյունյաց Սմբատ իշխանը կապ է հաստատել մոտակա (Ատրպատականի և Շիրվանի ամիրաներ) և հեռավոր (Բույյան տիրակալ) մուսուլման տիրակալների հետ՝ իր գահակալությունը նրանց հետ համաձայնեցնելու համար:

Այստեղ անհրաժեշտ է որոշակի պարզաբանումներ ներկայացնել Ստեփանոս Օրբելյանի կողմից Բադդադի տիրակալին «Խորասանի սուլթան» և Ատրպատականի տիրակալին՝ «Թավրեժի աթաբակ» անվանելու վերաբեր-

106 Տե՛ս **Minorsky V.**, *Studies in Caucasian history*, London, Taylor's foreign press, 1953, էջ 70:

107 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

108 **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հատ. Ա., էջ 520:

109 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 818:

110 Տե՛ս "The Cambridge History of Iran", հատ. 4, էջ 155-160:

111 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 291-293:

112 Տե՛ս **Սահակյան Տ.**, Սյունյաց թագավորության հիմնումը և նրա քաղաքական դերը XI դարում, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1966, N 3, էջ 221:

113 Տե՛ս **Minorsky V.**, նշվ. աշխ., էջ 163:

յալ: Խնդիրն այն է, որ 13-րդ դ. երկրորդ կեսին և 14-րդ դ. սկզբին ապրած ու ստեղծագործած Ստեփանոս Օրբելյանի օրոք Խորասանի մոնղոլ տիրակալը հույժ կարևոր անձ էր¹¹⁴, ուստի հետահայաց տրամաբանությամբ պատմիչը կարող էր նրան շփոթել 10-րդ դ. երկրորդ կեսին անկում ապրած Արաբական խալիֆայության միջինարևելյան տարածքներին Բաղդադ քաղաքով տեղ դարձած դայլամցիների Բույյան կամ Բուվայիյան տոհմի ներկայացուցիչ Փանահ Խոսրովի (Ադուդ ալ-Դաուլա) հետ: Նրա վրա կարող էր ազդել նաև այն իրողությունը, որ Իրանի մոնղոլ տիրակալներից (իլխաններից) Օլջեյթուն (1304-1316 թթ.), որ գրեթե ժամանակակից էր նրան, կրում էր «սուլթան» տիտղոսը¹¹⁵: Ինչ վերաբերում է «աթաբակ» տիտղոսին, ապա պատմիչի մոտ դեռևս վառ էր Ատրպատականի Էլտկուզյան աթաբեկների (1136-1225 թթ.)¹¹⁶ մասին հիշողությունը, որի հետևանքով Թավրիզի ամիրային նա հետին կարգով «աթաբակ» է կոչում: Այստեղ կարևոր է նշելը, որ ավելի ուշ շրջանում՝ 12-րդ դ. սկզբին, գոյությունը պահպանող Ռավվադյանները հանդիսանում էին Մարաղայի աթաբեկներ¹¹⁷, ուստի Ստեփանոս Օրբելյանը կարող էր պարզապես Ատրպատականի տեղ Ռավվադյաններին վերագրել նրանց հեռավոր սերունդների կրած «աթաբեկ» տիտղոսը:

Փաստորեն, Սմբատ Սյունին լայն դիվանագիտական գործունեություն է ծավալել թագավոր հռչակվելու և այդ իրողությունն օրինականացնելու համար: Այդքանից հետո էլ Ստեփանոս Օրբելյանը դարձյալ փորձում է արդարացնել Սմբատ իշխանի արարքը՝ այս անգամ արդեն Բագրատունյաց թագավորությունից Սյունիքի կտրված լինելով պատճառաբանելով. «... զի այնմ ժամանակի Բագրատունիքն իշխեին միայն Շիրակայ և Այրարատու մինչ ի Գեղամ և մինչ ի յուլստիսն և մինչ ի Կարին և մինչ ի Վասպուրական սահմանն և մինչ ի Ձորոյ գետն և մինչ ի Գարդման. և Սինիք կտրեալ էր ի նոցանէ. վասն որոյ ոչ ինչ քրէական մեղս համարեցաւ Սմբատ»¹¹⁸: Պարզ է, որ Բագրատունյաց կենտրոնական իշխանությունից տարանջատվելը և մուսուլման տիրակալների կողմից թագավոր հռչակվելը հայկական իրականության մեջ դիտվում էր հենց որպես «քրեական մեղք», որպես հայոց թագավորի հետ ուխտի քակտում¹¹⁹, ուստի Սյունյաց պատմիչն ամեն գնով փորձում է արդարացնել Սմբատ Սյունուն: Ի վերջո, պատմիչը նաև Բագրատունիների և Սյունիների ծագումնաբանությունն է մեջբերում՝

114 Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 425, 470:

115 Տե՛ս Sykes P. M., Historical Notes on Khurasan, The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Volume 42, Issue 4, October, 1910, էջ 1132:

116 Տե՛ս Luther K. A., Atābakān-E Āđarbāyjan, "Encyclopedia Iranica", <https://iranicaonline.org/articles/atabakan-e-adarbayjan> (մուտք՝ 26.01.2021 թ.). Տե՛ս նաև "The Cambridge History of Iran" in eight volumes, volume 5: "The Seljuq and Mongol Periods", edited by J.A. Boyle, Cambridge, The University Press, 1968, էջ 129, 325, 577:

117 Տե՛ս Bosworth C.E., The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical manual, Edinburgh University Press, 1996, § 72:

118 Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 300:

119 «Քրէական» կնշանակի «ծանրամեղ, աստուածընդդէմ, արքայընդդէմ»: Տե՛ս «Նոր բառփոք հայկազեան լեզուի», հատոր երկրորդ, Հ-Ֆ, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 1981, էջ 1015:

Սմբատի արարքն արդարացնելու համար: Ըստ նրա՝ եթե հնում գերեվարված և Հայաստան բերված Բագրատունիներն արժանի են թագ կրելու, ապա նրանցից առավել արժանի էին Հայկի ժամանակներից սերող բնիկ Սյունիները¹²⁰:

Սյունյաց պատմիչի տեղեկությունները նախկինում, ինչպես հարկն է, քննության չեն առնվել: Այդ տեղեկություններից առնվազն ժամանակագրական առումով հնարավոր է կատարել էական հետևություններ: Մասնավորապես, Սմբատ Սյունին գահ է բարձրացել միայն այն բանից հետո, երբ հռչակվել են Կարսի (975 թ.) և Տաշիրքի (978 թ.) թագավորությունները (ըստ պատմիչի՝ նախքան Սյունյաց թագավորության հռչակումը «հատեալ, բարժանեալ եղեն ամենայն գահք գլխավոր նախարարացն Վասպուրականին և Վրացին և Աղվանին և Չորոյգետացիքն որ Կիրիկեանքն կոչին, նաև Կարուցն և Վանանդայն որ Բասեանք կոչի»): Այս փաստով հերքվում են մինչև 978 թվականը Սյունիքի թագավորության հռչակված լինելու տեսակետները¹²¹:

Ինչ վերաբերում է Աշոտ Գ Ողորմածի գլխավորությամբ 974 թ. բյուզանդական բանակին ընդառաջ դուրս եկած զորքի կազմում Մատթեոս Ուռհայեցու կողմից «Կապանի թագավոր Փիլիպպեի»¹²² անվան մեջբերմանը, ապա պետք է հիշել, որ այդտեղ շատ են ժամանակավրեպ ու սխալ տվյալները մասնավորապես մասնակից զորագնդերի հրամանատարների մասին, և Կապանի թագավորի հիշատակությունը, ինչպես կտեսնենք, դրանց շարքից է:

Սմբատ Սյունու գահակալության սկզբնավորումը թվագրելու տեսանկյունից կարևոր է հստակեցնել, թե հատկապես Ատրպատականի ո՞ր ամիրային է նա «հարել» և որի՞ հովանավորությամբ թագադրվելու նկրտումներ դրսևորել: Դա կարող էր լինել կա՛մ Սալարյան և կա՛մ Ռավվադյան ամիրաներից մեկը, որով Սմբատ Սյունու գահակալման սկիզբն էլ պետք է ընկնի կա՛մ 970-ական թթ. վերջից մինչև 982 թ. ընկած ժամանակահատվածում՝ մինչև Սալարյան Աբու ալ-Հայջայի արշավանքը Շիրակ, և կա՛մ 983-984 թթ., երբ Ատրպատականի գալիք տիրակալները՝ Ռավվադ-

120 Տե՛ս **Ստեփանոս Օրբելյան**, էջ 300:

121 Մ. Օրմանյանը Սմբատի թագադրվելը համարում է Կարսում Մուշեղի թագավոր հռչակմանը համաժամանակյա դեպք, որը տեղի է ունեցել Աշոտ Գ Ողորմածի 961 թ. Անի տեղափոխվելուց հետո (տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը սկիզբն մինչև մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմում, հատ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, հրատ. Վ. եւ Հ. Տեր-Ներսիսեան, 1912, § 765, սյուն 1109): Թ. Հակոբյանը Սյունիքի թագավորության հիմնադրումը թվագրում է 963 թ. (տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Սյունիքի թագավորությունը պատմա-աշխարհագրական առումով, Եր., «Միտք» հրատ., 1966, էջ 62), Ռ. Մաթևոսյանը՝ 969 կամ 970 թ. (տե՛ս **Մաթևոսյան Ռ.**, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Եր., Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1990, էջ 129-130, ծանոթ. 38), Հ. Հարությունյանը և Տ. Սահակյանը՝ 970 թ. (տե՛ս **Հարությունյան Հ.**, Հայաստանը IX-XI դարերում, Եր., Հայաստանի պետական հրատ., 1958, էջ 97-98; **Սահակյան Տ.**, նշվ. հոդվ., էջ 221), Գ. Գրիգորյանը՝ մի դեպքում 970 թ. [**Գրիգորյան Գ.**, Սյունիքի թագավորությունը (X-XII դարեր), «Պատմաբանասիրական հանդես», 2006, N 2, էջ 135], իսկ մեկ այլ դեպքում՝ 973 թ. (տե՛ս **Գրիգորյան Գ.**, Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1976, N 4, էջ 160), Ս. Պողոսյանը՝ 973 թ. (տե՛ս **Պողոսյան Ս.**, Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. II, Եր., 1965, էջ 54), Հ. Ութմաջյանը՝ 970-ական թթ. (տե՛ս **Ութմաջյան Հ.**, Սյունիքը IX-X դարերում, Եր., Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1958, էջ 134):

122 Տե՛ս **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 17:

յանները, տիրում էին միայն Թավրիզին: Այս առումով նշելի է, որ Բ. Հարությունյանը Սմբատ Սյունու թագադրությունը կապել է հենց Ռավվադյանների, ավելի որոշակի՝ վերջիններիս 987 թ. արշավանքի հետ: Նա համարում է, որ 970-ական թթ. սկզբին Սմբատի թագավոր հռչակվելու վերաբերյալ ուսումնասիրողների վերոհիշյալ տեսակետի պատճառն Աշոտ Գ Ողորմածի զորքի կազմում 974 թ. դրությամբ Կապանի Փիլիպե թագավորի հիշատակությունն է, որին նրանք նույնացրել են Սմբատ Սյունուն, մինչդեռ իրականում Փիլիպեն Արցախի արքայիկներից էր¹²³: Բ. Հարությունյանը վստահ է, որ 974 թ. դրությամբ Սյունյաց թագավորությունը դեռ չէր հիմնադրվել: Սրամիտ կերպով պարզելով, որ Սյունիքում թագավոր հռչակված Սմբատի հայր Վասակը կենդանի էր դեռևս 970-ական թթ.¹²⁴, հետագոտողը կարծիք է հայտնում, որ նա վախճանվել է 976-980 թթ., և նրա որդի Սմբատը հենց այդ ժամանակ է ժառանգել գահերեցությունը Սյունիքում¹²⁵: 980-ական թթ. սկզբներին, երբ նուսուլմանական ամիրայությունները ներխուժում և ավերում էին Հայաստանի տարբեր երկրամասերը՝ հասնելով Շիրակ գավառը, Սմբատ Բ-ն թուլացել էր, որից էլ օգտվել է Սյունյաց Սմբատ գահերեցը՝ իրեն 980-ական թթ. հռչակելով թագավոր¹²⁶: Բ. Հարությունյանը համարում է, որ Ստեփանոս Օրբելյանը, երբ Բագրատունյաց տիրույթների սահմանագիծը հասցնում է մինչև Գեղամա լեռները («Բագրատունիքն իշխեին միայն Շիրակայ և Այրարատու մինչ ի Գեղամ»), կեղծում է, քանի որ Ատողիկից հայտնի է, որ Գեղամա երկիրն այդ ժամանակ պատկանում էր Բագրատունիներին¹²⁷, որոնցից կտրված լինելու համար [«և Միւնիք կտրեալ էր ի նոցանէ (իւնա՛ Բագրատունիներից - Ա. Ե.)»] Սյունյաց թագավորությունից պետք է դուրս գտնվեր Վայոց ձոր գավառը¹²⁸, որն իրականում մաս էր Սյունյաց թագավորության, քանի որ նույն Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակության համաձայն՝ Սմբատ Սյունին տիրում էր «համագունդ աշխարհիս Միսական», այսինքն՝ ողջ Սյունիքին¹²⁹: Ուստի Բ. Հարությունյանը եզրակացնում է. «Քանի որ Սյունիքը անմիջականորեն սահմանակից էր Բագրատունիների տիրույթներին, ապա Սմբատ Սահակյանը իրեն թագավոր կարող էր հռչակել միայն այն ժամանակ, երբ կենտրոնական իշխանությունը կապրեր ուժեղ ցնցումներ»¹³⁰: Այնուհետև Բ. Հարությունյանը Սյունյաց պատմիչի «Բագրատունիքն իշխեին ... մինչ ի Ձորոյ գետն» տեղեկությունից ենթադրում է, որ Տաշիրքի (Լոռու) թագավորությո-

123 Տե՛ս Հարությունյան Բ., Սյունյաց թագավորության հիմնադրման տարեթիվը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, N 1, էջ 145-148:

124 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 149-150:

125 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150:

126 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151:

127 Տե՛ս Ատողիկ, էջ 811:

128 Տե՛ս Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 61:

129 Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. հոդվ., էջ 152:

130 Նույն տեղում:

յունը ստեղծվել էր Սյունիք թագավորության հիմնադրումից առաջ: Այդ իրադարձությունը նա, հետևելով Լեոյին, դնում է 982 թ.¹³¹, երբ, ըստ նրա՝ Աբու ալ-Հայջայի արշավանքի ժամանակ Սմբատ Բ-ի ռազմական անհաջողության պայմաններում, Տաշիր-Ձորագետը դարձել էր առանձին կիսանկախ իշխանություն (իմա՝ թագավորություն): Բ. Հարությունյանն անհավանական է համարում, որ հենց նույն թվականին էլ Սմբատը Սյունիքը հռչակած լիներ անկախ թագավորություն: Ի վերջո, նա Սյունյաց թագավորության հռչակումը դնում է 987 թ.¹³² այն կապելով Ռավվադյանների արշավանքի, Դվինի գրավման ու Սմբատ Բ-ից հարկ պահանջելու և ստանալու իրողությունների հետ¹³³: Հետագոտողը համարում է, որ հենց այդ ժամանակ Ռավվադյան ամիրան հայոց թագավորությունը թուլացնելու համար ընդառաջել է Սմբատ իշխանի ձգտումներին ու օգնել հռչակվելու թագավոր, իսկ Սմբատ Բ-ն, որ հարկատու էր դարձել Ռավվադյաններին, անզոր է եղել հակադրելու դրան¹³⁴: Սակայն շուտով Ռավվադյանները թուլացան, որից օգտվելով՝ Գողթնի ամիրան գրավեց Դվինն ու դաշինք կնքեց Սմբատ Բ-ի հետ: Սմբատ Սյունի, որի թագավորությունը հայտնվել էր Սմբատ Բ-ի և Գողթնի ամիրայի տիրույթների միջև, ստիպված ընդունեց Բագրատունիների շահնշահական իրավունքը Սյունիքի նկատմամբ, որի պատճառով արդեն 988 թ. Սմբատ Բ-ի բանակի կազմում Սյունյաց զորամիավորումները մասնակցեցին արխազաց թագավորի դեմ արշավանքին¹³⁵:

Ականավոր հայագետի տեսակետը պարունակում է խիստ էական ճշգրտումներ, սակայն ակնհայտ է, որ, Տաշիրքի թագավորության հռչակումը տեղադրելով 982 թ. և համարելով, որ այն ստեղծվել է Սյունյաց թագավորության հիմնադրումից առաջ, նա բացառել է վերջինիս հանդես գալը այդ ժամանակ կամ դրանից առաջ թվագրելու հնարավորությունը, թեև նկատելի է, որ նա որոշակիորեն կասկածներ ուներ հենց 982 թ. Սյունիքում թագավորության հռչակման վերաբերյալ¹³⁶: Ավելին, Տաշիրքի թագավորության ստեղծումը նա համարել է Սմբատ Բ-ի կրտսեր եղբոր կողմից կենտրոնախույս քայլ, մինչդեռ իրականում նման բան չի եղել, և Գուրգենը թագավոր է հռչակվել Սմբատ Բ-ի կողմից, ի տարբերություն Սյունյաց իշխանի, որ իրոք թագավոր է հռչակվել՝ օգտվելով Բագրատունիների ծանր վիճա-

131 Տե՛ս Լեո. Երկերի ժողովածու, հատ. Բ, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1967, էջ 591:

132 Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. հոդվ., էջ 152:

133 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 767-768:

134 Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. հոդվ., էջ 152-153: Ռ. Մաթևոսյանը փորձում է պնդել, թե «Ռավվադյան ամիրայի օգնությունը Սյունյաց իշխանին լոկ հեղինակի (իմա՝ Բ. Հարությունյանի - Ա. Ե.) ենթադրությունն է, որի օգտին աղբյուրներում ոչ մի փաստ չկա» (տե՛ս Մաթևոսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 130, ծանոթ. 38): Մինչդեռ իրականում այդ փաստը կա, քանի որ Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած «մեծ Աթաբակն որ էր ի Թավրեժ յԱտրպատական աշխարհի», ինչպես կտեսնենք, ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ հենց Թավրիզի տիրող Ռավվադյան ամիրան:

135 Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. հոդվ., էջ 153:

136 Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հատոր II, միջին դարեր (IV դար-XVII դարի առաջին կես), գիրք երկրորդ (IX դարի կես-XVII դարի առաջին կես), Եր., «Ջանգալ» հրատ., 2014, էջ 139:

կից: Իրականում Գուրգենը Տաշիրքում թագավոր է հռչակվել մինչև 980 թվականը, ավելի որոշակի՝ 978 թ., երբ հունվարի 3-ին վախճանված Աշոտ Գ Ողորմածից հետո անմիջապես գահ բարձրացած Սմբատ Բ-ն եղբայրների հետ բաժանեց հայրենի ժառանգությունը՝ արդյունքում Գուրգենին հռչակելով թագավոր Տաշիրքում¹³⁷: Այս ճշգրտումը հնարավորություն է տալիս Սյունիքի թագավորության ստեղծման հնարավոր ժամանակը 980 թվականից՝ Սյունիքում Սմբատի իշխելուց հասցնել մինչև 987 թվականը՝ Ռավվադյանների գործի ներխուժումը: Խիստ ընդունելի համարելով Բ. Հարությունյանի այն տեսակետը, թե Սմբատ Սյունին օգտվել է Բագրատունիների ծանր վիճակից, երբ կենտրոնական իշխանությունը ցնցումներ էր ապրում, ցանկանում ենք նշել, որ նման ցնցում Բագրատունյաց թագավորությունն ապրեց հենց 982 թ., երբ Սալարյան Աբու ալ-Հայջայի գործը ներխուժեց Շիրակ, իսկ հայոց թագավորն ի գորու չեղավ դիմադրություն կազմակերպելու: Մինչդեռ Ռավվադյան Աբու ալ-Հայջայի պարագայում վերջինիս արշավանքից տուժեց Գողթնի ամիրայությունը, իսկ Սմբատ Բ-ն կարողացավ հարկեր վճարելով ազատվել ներխուժումից, ինչն «ուժեղ ցնցում» չես համարի: Ավելին, դատելով Ռավվադյան ամիրայի արշավանքի՝ Ատողիկի նկարագրությունից, արշավանքի թիրախը Բագրատունյաց թագավորությունը չէր, այլ հենց Գողթնի ամիրայությունը: Ըստ պատմիչի՝ «Իսկ ի ԵԼԶ թուականին (մարտ, 987 թ.-մարտ, 988 թ. - Ա. Ե.) Աբլիաճ որդին Ռովդայ, ամիրայ Ատրպատականի, ՃՌ (100.000 - Ա. Ե.) պարսիկ զարու գայ ի վերայ Աբուտվիոյ, հանէ ի նմանէ զքաղաքս Սալարին. յաւարի առեալ զաշխարհն նորա զԳողթն՝ գայ հասանէ ի Դուին քաղաք եւ առնու զնա, խնդրէ հարկս զանցեալ ամացն ի Հայոց. զոր ընդդէմ յուղարկեալ զհարկսն թագաւորն Սմբատ մեծամեծ ընչիւք՝ դարձոյց»¹³⁸: «Անցյալ տարիների հարկեր» արտահայտությունը հուշում է, որ Սմբատ Բ-ն Ռավվադյանների ամիրայությանը հարկատու էր դարձել դեռևս նրանց՝ Ատրպատականում հաստատվելու շրջանից՝ 983 թվականից¹³⁹: Ուստի 987 թվականի արշավանքն առանձնապես ցնցումներ ու ծանր իրավիճակ չառաջացրեց Բագրատունյաց Հայաստանում, ավելին՝ Ռավվադյան ամիրան այդ ժամանակ հայոց թագավորությունը թուլացնելու նպատակով Սյունիքում թագավորություն հռչակելու հատուկ դրդապատճառներ չունեց: Մյուս կողմից, դատելով Ստեփանոս Օրբելյանի այն տեղեկությունից, որ Սմբատ Սյունին թագավոր դառնալու նպատակով հարել էր Ատրպատականի ամիրային, կապ հաստատել Շիրվանի և Աղվանից տերերի ու վերջիններիս միջոցով այդ ժամանակ Միջին

137 Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Սմբատ Բ Տիեզերակալի դարաշրջանը: Մաս Ա. Բագրատունյաց թագավորության ներքին և արտաքին դրությունը Սմբատ Բ-ի գահակալության առաջին շրջանում (970-ական թթ. վերջ-980-ական թթ. առաջին կես), «ՎԷՆ» համահայկական հանդես, 2020, N 4, էջ 53-55:

138 **Ատողիկ**, էջ 767-768:

139 Տե՛ս **Minorsky V.**, նշվ. աշխ., էջ 164, 168:

Արևելքում հզորության գագաթնակետին գտնվող Բույյան կամ Բուվայիյան տոհմի ներկայացուցիչ Ադուդ ալ-Դաուլայի հետ, կարելի է վստահաբար նշել, որ Սյունյաց թագավոր հռչակվելը Սմբատի կողմից լավ մշակված ու կազմակերպված դիվանագիտական գործողություն էր, որը չէր կարող կյանքի կոչվել առանձին վերցրած արշավանքի ընթացքում: Ըստ որում՝ այն, որ նա «հարել» էր Թավրիզի «աթաբակին», հուշում է, որ ինչ-որ մի փուլում նա միաբանվել է¹⁴⁰ մուսուլման տիրակալին: Սմբատ Սյունուն ժամանակակից Թավրիզի տիրակալ, քրդական ծագում ունեցող¹⁴¹ Ռավվադյաններն¹⁴² այդ քաղաքին ու Ատրպատականին տիրելու առաջին փորձը կատարել էին 956 թ.¹⁴³: Բայց նրանց առաջնորդ Հուսայն իբն Մուհամմադը կարողացել էր ռազմակալել միայն Թավրիզը, որը 961 թ. դարձրել էր իր մայրաքաղաքը¹⁴⁴: Դրանով իսկ Ռավվադյանները դարձել էին Սյունիքին գրեթե սահմանակից: Իսկ Ատրպատականի մեծագույն մասին նրանց ներկայացուցիչ Աբու ալ-Հայջա Մուհամմադ իբն Հուսայնը կարողացավ տիրել միայն 983 թ.՝ երկրամասի տիրակալ Իբրահիմ Սալարյանի մահից հետո¹⁴⁵: Փաստորեն, Սմբատ Սյունու ժամանակակից «Թավրիզի աթաբակը» կարող էր լինել Ռավվադյան ամիրաներից Աբու ալ-Հայջա Մուհամմադ իբն Հուսայնը, որ 983 թ. տիրել էր Ատրպատականի մեծ մասին՝ երկրամասի վերջնական նվաճումն ավարտելով 984 թ., ուստի «Թավրիզի աթաբակի» փոխարեն 987 թ. դրությամբ արդեն կոչվում էր «ամիրայ Ատրպատականի»¹⁴⁶: Պետք է եզրակացնել, որ Սմբատ Սյունին միաբանվել է դեռևս միայն Թավրիզին տիրող Ռավվադյան ամիրայի հետ՝ դաշնակցելով «օժանդակություն օժանդակության դիմաց» սկզբունքով, որի պատճառով Ստեփանոս Օրբելյանի օգտագործած աղբյուրում եղել է ոչ թե «Ատրպատականի ամիրա կամ աթաբեկ», այլ «Թավրիզի աթաբեկ»: Սյունիքի կապը Ռավվադյանների հետ կարող էր ամուր լինել նաև մեկ այլ պատճառով. ըստ մուսուլմանական աղբյուրի՝ Ռավվադյանները մինչ Թավրիզը գրավելը տիրում էին Հայաստանի որոշ շրջանների¹⁴⁷: Թեև դժվար է հստակեցնել, թե Հայաստանի հատկապես ո՞ր շրջաններին էին տիրում Ռավվադյանները, սակայն, ըստ

140 «Հարել» կնշանակի «միաբանվել»: Տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հատոր երկրորդ, Հ-Ֆ, էջ 346:

141 Տե՛ս **Իբն ալ-Ասիր**, էջ 262: Պիտական գրականության մեջ երբեմն համարվել է, որ Ռավվադյանները արաբական ծագում են ունեցել, բայց քանի որ 10-րդ դ. Ատրպատականում աճել է քուրդ տարրի հզորությունը, նրանք սերտորեն համագործակցել են քրդերի հետ ու այդ պատճառով հիմնականում համարվել քրդեր: Տե՛ս “The Cambridge History of Iran”, volume 4, էջ 236:

142 Տե՛ս **Minorsky V.**, նշվ. աշխ., էջ 114:

143 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 167:

144 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 168: Տե՛ս նաև «The Cambridge History of Iran», volume 4, էջ 236. Այս Հուսայն իբն Մուհամմադ իբն ալ-Ռավվադին հիշատակում է նաև Միսրավայիդ հիջրայի 349 թվականին (960 թ.): Տե՛ս **Miskawayh**, *Tajārib al-umam wa ta’āqib al-himam*, ց. 5, Beirut, 2003, էջ 327: Ի դեպ, Վ. Մինորսկին գրում է, թե Միսրավայիդ հիշատակում է Մուհամմադ իբն Հուսայնին (տե՛ս **Minorsky V.**, նշվ. աշխ., էջ 122), մինչդեռ իրականում նա խոսում է վերջինիս հոր Հուսայն իբն Մուհամմադի մասին:

145 Տե՛ս **Minorsky V.**, նշվ. աշխ., էջ 164, 168:

146 **Ասդիկ**, էջ 767:

147 Տե՛ս **Minorsky V.**, նշվ. աշխ., էջ 167-168:

էության, դա հնարավոր էր, քանի որ, օրինակ, Գանձակում և Մանազկերտում ևս քրդեր կային հաստատված¹⁴⁸:

Քանի որ Ռավվադյան Աբու ալ-Հայջայի 987 թ. արշավանքի շրջանում Սմբատ Սյունու թագավոր հռչակվելն այնքան էլ հավանական չէ, ապա պետք է կարծել, որ Սմբատը թագավոր է հռչակվել ավելի վաղ: Պարզ է, որ խնդրի պարզաբանման համար հենքային նշանակություն ունի Ստեփանոս Օրբելյանի «Սմբատ՝ որդի Սահակայ՝ որդույ Աշոտայ ... յարեալ ի մեծ Աթաբակն որ էր ի Թավրէժ յԱտրպատական աշխարհի» հիշատակությունը, քանի որ դա հուշում է, որ խնդրո առարկա իրադարձությունը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ Ռավվադյանները տիրում էին միայն Թավրիզին: Ի դեպ, Թավրիզը հետագայում էլ հանդիսանում էր նրանց կարևոր կենտրոնը¹⁴⁹: Ամենայն հավանականությամբ, Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակությունը հենց Ռավվադյաններին միաբանվելու մասին է, ըստ որում՝ այն ժամանակ, երբ նրանք մտորում էին ողջ Ատրպատականին տիրելու մասին և դաշնակցի կարիք ունեին, որը և դարձավ Սմբատ Սյունին: Վերջինիս ծրագրերը հաջողությամբ պսակվեցին և նրան աջակցողները, ինչպես տեղեկացնում է Սյունյաց պատմիչը, «...վասն առաւել սիրոյ ծանուցանեն մեծի սուլտանին Խորասանու, և հրաման առեալ ի նմանէ թագ կապեն գեղեցկահասակ և վայելչադիտակ առնն հայկազոյ Սմբատայ՝ Սիւնեաց տեառն»¹⁵⁰: Այդ իրադարձության ամենահավանական թվականը, այսպիսով, 983-ն է, երբ Ռավվադյանները ձգտում էին տիրելու բովանդակ Ատրպատականին, և այդ ճանապարհին նրանց և թագի ձգտող Սյունյաց իշխանի շահերը համընկան:

Ի դեպ, վերադառնալով Սմբատ Սյունու թագավոր հռչակվելու վերաբերյալ Ստեփանոս Օրբելյանի հավաստիացումներին՝ նշենք, որ այդ իրադարձությունն իրոք հանցանք համարել չի կարելի այն պարզ պատճառով, որ այդ ժամանակ Հայաստանի գրեթե բոլոր քիչ թե շատ նշանակալի իշխանությունները (Վասպուրական, Փառիսոս) վերածվել էին թագավորությունների, իսկ Բագրատունիների շրջանում, բացի Անիի Բագրատունիների տերությունից, արդեն առկա էր ևս երեք թագավորություն՝ Կարսի, Տաշիրքի և Տայք-Կղարքքի: Նման պայմաններում միայն Սյունիքն էր, որ նման հավակնություններ մինչև 980-ական թթ. սկիզբը չէր դրսևորել:

Փաստորեն, ճիշտ էր Ն. Ադոնցը, երբ կարծում էր, որ Փառիսոսում Սենեքերիմ իշխանաց իշխանը թագավոր է հռչակվել միևնույն ժամանակ և միևնույն պայմաններում, ինչ Սմբատ Սյունին: Այստեղ ևս կարևոր դեր է ունեցել Իբն Խոսրով Ադուդ ալ-Դաուլան: Պետք է հավելել նաև, որ Սմբատ

148 Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 192:
 149 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 818:
 150 Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 299-300 :

Սյունու՝ թագավոր դառնալու ցանկության մասին «Խորասանի սուլթանին» հայտնող «Աղվանից տերերը» նույն Փառիսոսի թագավոր Սենեքերիմն ու իր եղբայր Գրիգորն էին, որոնք մինչ այդ արդեն արժանացել էին սուլթանի բարեհաճությանը: Սակայն, թագավոր հռչակվելով, Սմբատ Սյունին կապերը չխզեց Սմբատ Բ-ի հետ: Ի վերջո, նկատի առնենք, որ 988 թ. Սյունյաց գործը մասնակցեց աբխազաց թագավորի դեմ արշավանքին, որից, ինչպես տեսանք, Բ. Հարությունյանը բխեցրել է, որ Սյունյաց թագավորն ընդունում էր Բագրատունիների շահնշահական իրավունքը:

Ինչ վերաբերում է Սյունիքի թագավորության տարածքին, ապա Բ. Հարությունյանը ճշտել է, որ գոյության առաջին շրջանում այն ընդգրկում էր Սյունյաց աշխարհի 12 գավառներից 9-ը [Վայոց ձոր, Ծղուկք, Ճահուկ, Հաբանդ (Ձագեձոր), Երնջակ, Ձորք, Բաղք, Արևիք և Կովսական]¹⁵¹: Դուրս էին մնում Գեղարքունիքը, Սոթքը և Աղահեձքը, որոնցից առաջինը պատկանում էր Բագրատունիներին, իսկ մյուս երկուսը գտնվում էին Խաչենի տերերի իշխանության ներքո:

5. Բագրատունյաց թագավորության արտաքին և ներքին դրությունը 980-ական թթ. երկրորդ կեսին

Բագրատունիների թագավորության՝ 980-ական թթ. երկրորդ կեսի պատմության վերաբերյալ շատ բան հայտնի չէ: Սակավ տեղեկություններից մեկն էլ հնարավորություն է տալիս հստակեցնելու Ատրպատականի Ռավվադյան տիրակալների հետ Սմբատ Բ-ի հարաբերությունների էությունը: Ըստ Ատողիկի՝ Ռավվադյան Աբու ալ-Հայջա ամիրան 100 հազար բանակով արշավեց Գողթնի ամիրայի դեմ և գրավեց նախկինում Սալարյաններին պատկանող քաղաքները, որոնց թվում՝ Դվինը: Այնուհետև նա «խնդրէ հարկս զանցեալ ամացն ի Հայոց. զոր ընդդէմ յուղարկեալ զհարկսն թագաւորն Սմբատ մեծամեծ ընչիւք՝ դարձոյց»¹⁵²: Պատմիչի այս տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ Ռավվադյան ամիրայի արշավանքի բուն թիրախը Գողթնի ամիրայությունն էր, որի հզորությունը հաշվի առնելով՝ նրա դեմ արշավել էր հսկա բանակով: Այնուհետև Ռավվադյանների բանակը հասել է Դվին, գրավել այն, որից հետո միայն ամիրան «խնդրէ հարկս զանցեալ ամացն ի Հայոց», ինչը հուշում է, որ Սմբատ Բ-ն Ռավվադյանների ամիրայությանը հարկատու էր դարձել տարիներ առաջ, ամենայն հավանականությամբ, նրանց՝ Ատրպատականին տիրանալու շրջանից՝ 983 թվականից¹⁵³: Այդ ժամանակ Փառիսոսում և հատկապես Սյունիքում տեղական թա-

151 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. III, էջ 125:

152 Ատողիկ, էջ 767-768:

153 Տե՛ս Minorsky V., նշվ. աշխ., էջ 164, 168:

նութեան նորա (իմա՛ Աբու ալ-Հայջա Սալարյանի - Ա. Ե.)»¹⁵⁷: Ըստ Ասողիկի՝ նա այնուհետև շրջում էր Հայաստանում և Վիրքում՝ պատմելով, թե «Քրիստոսի խաչին թշնամի լինելու պատճառով» է գրկվել իշխանությունից¹⁵⁸: Անկասկած, հենց այդ ժամանակ էլ Սմբատ Բ-ն որոշել է զորք ուղարկել նրան՝ օգնելու: Ոչ վաղ անցյալի թշնամուն աջակցելու՝ Սմբատ Բ-ի՝ առաջին հայացքից խիստ հակասական քայլի պատճառն ակնհայտ է: Գողթնի ամիրան, որին երդմամբ կապված էր Սմբատ Բ-ն, հաղթելով Սալարյան ամիրային, տիրացել էր նրան պատկանող քաղաքների շարքում նաև Դվինին¹⁵⁹՝ վտանգ ստեղծելով Բագրատունյաց տիրությունների համար, ուստի իր այդ քայլով Սմբատ Բ-ն փորձում էր բարդ դիվանագիտական հնարք կատարել՝ երկրում թափառող Սալարյան ամիրային օգնելու և, ամենայն հավանականությամբ, Գողթնի ամիրայությանը հակադրելու ճանապարհով վերջինիցս եկող վտանգը չեզոքացնելու համար: Ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի՝ Սմբատ Բ-ի այդ քայլի նպատակը Դվինը, Նախճավանը և Գողթնը իրեն ենթարկելն էր¹⁶⁰: Սակայն Սմբատ Բ-ի մտադրությունը ի կատար չէր ածվել, և Աբու ալ-Հայջա Սալարյանը հեռացել էր Հայաստանից¹⁶¹, բայց Գողթնի ամիրան տեղյակ էր Սմբատ Բ-ի արարքի մասին և այդժամ, երբ նրանց շահերը համընկել էին ընդհանուր հակառակորդի դեմ պայքարում, Գողթնի ամիրայի հետ դաշինքը վերահաստատելու համար անհրաժեշտ էր եղել հայոց կաթողիկոսի միջնորդությունը:

Դվինը վերստին Ռավվադյաններից հետ խլած Գողթնի ամիրայի հետ դաշինքի իրողությունը ցույց է տալիս, որ Սմբատ Բ-ն փորձ է կատարել ազատվելու Ռավվադյան ամիրաններից ունեցած կախվածությունից, ինչը հաջողությամբ է պսակվել: Ավելին, այդպիսով Սմբատ Բ-ն ամրապնդել է թիկունքը և անմիջապես Տայքի Դավիթ կուրապաղատի խնդրանքով, ինչպես տեսանք, 988 թ. հայոց միացյալ բանակով շարժվել նրան օգնության՝ ընդդեմ արխազաց թագավորի բանակի:

Անկասկած, թագավորության վերջին տարիներին Սմբատ Բ-ի գործերը ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ արտաքին հարաբերություններում հաջող ընթացք էին ստացել, քանի որ Ասողիկը հաղորդում է, որ «...յաջողեցաւ գործ թագաւորին Հայոց Սմբատայ ի ներքնոց եւ յարտաքնոց»¹⁶²: Ըստ որում՝ պատմիչը տեղեկացնում է, որ «...մեծացաւ յոյժ ի յլփութիւն հացի եւ ի լիութիւն գինոյ»¹⁶³, ինչը հուշում է, որ երկիրը տնտեսական վերելք է ապրել: Բայց միայն տնտեսական զարգացումը չէր Սմբատ Բ-ի «ի

157 Ասողիկ, էջ 761:

158 ՏԵՍ նույն տեղում:

159 ՏԵՍ նույն տեղում:

160 ՏԵՍ **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 179:

161 ՏԵՍ Ասողիկ, էջ 761:

162 Նույն տեղում, էջ 806:

163 Նույն տեղում:

ներքնոց» հաջողության վկայությունը, այլ նաև այն, որ գահակալության առաջին շրջանում հարևան մուսուլման տիրակալների աջակցությամբ կենտրոնախույս նկրտումներ դրսևորած տեղական արքայիկները 980-ական թթ. ավարտին արդեն միավորվել էին նրա շուրջը՝ ամենայն հավանականությամբ, այդ միավորման մեջ փնտրելով գիշատիչ հարևաններից պաշտպանվելու հնարավորությունը:

Պետք է նշել նաև, որ Սմբատ Բ-ն ընդարձակում էր արքունի տիրույթները տարբեր արքայիկների հողերի հաշվին: Ինչպես վկայում է Ասողիկը, Գագիկ Ա թագավորը «տիրեաց ... յոլով բերդից եւ գաւառաց ի սահմանացն Վայոց ձորոյ եւ Խաչենոյ եւ Փառիսոսոյ՝ առաւել քան զեղբայր իւր»¹⁶⁴, որը հուշում է, որ Գագիկից առաջ նշված ուղղություններով արքունի տիրույթներն ընդարձակել է Սմբատ Բ-ն¹⁶⁵: Խնդիրն այն է, որ իրենց տարածքներն ընդարձակելու միտումներ դրսևորող Անիի տիրակալները դեպի արևելք՝ Կարսի թագավորության ուղղությամբ տարածվելու հնարավորություն չունեին Դավիթ կուրապաղատի դիմադրության պատճառով, որի հետաքրքրությունների շրջանակում էր նաև Ապահունիքը, իսկ հարավային ուղղությամբ գտնվում էր բավականին հզոր Վասպուրականը, ուստի նրա տարածքներին հավակնելն այնքան էլ հեռանկարային չէր:

Ի վերջո, անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև հայագիտության մեջ շրջանառված այն տեսակետին, որ Սմբատ Բ-ին հաջողվել էր Դվինը միացնել իր տիրույթներին: Բ. Առաքելյանը ենթադրում է, որ Սմբատ Բ-ին դա հաջողվել էր Սալարյան ամիրային աջակցելու և Գողթնի ամիրային իրենից կախման մեջ գցելու շնորհիվ¹⁶⁶: Ս. Երեմյանը համարում էր, որ 982 թ. Սմբատ Բ-ն պարտության է մատնել Աբու ալ-Հայջա Սալարյանին և գրավել Դվինի ամիրայությունը: Հետազոտողը կարծում է, որ այդպիսով Սմբատ Բ-ն այնքան էր հզորացել, որ «Տիեզերակալ» տիտղոսն էր ստացել¹⁶⁷: Նա հղումը կատարում էր Ասողիկի երկի երրորդ հանդեսի ԺԲ գլխին, որտեղ խոսքն իրականում Գողթնի ամիրայի կողմից Սալարյան Աբու ալ-Հայջայի ջախջախման և նրան պատկանող Դվինին ու մյուս քաղաքներին տիրելու մասին է («Եւ մարտուցեալ [Աբու ալ-Հայջան - Ա. Ե.] ընդ ամիրային Գողթան Աբուտլփոյ՝ պարտեցաւ ի նմանէ. եւ կալանաւոր

164 Նույն տեղում, էջ 808:
 165 Լեոն կասկածում էր, որ Ասողիկի հիշատակության մեջ նշված «զեղբայր իւր»-ը վերաբերում էր Սմբատ Բ-ին. «...չգիտենք էլ, թե այդ ո՞ր եղբայրն էր - Սմբա՞տը, թե՞ Գուրգենը...» (ԱՅՈ, նշվ. աշխ., էջ 600, ծանոթ. 1): Սակայն մեծանուն հայագետի կասկածն անտեղի է, քանի որ Ասողիկը հիշատակում է նրա կատարած նվաճումների ուղղությունները՝ Վայոց ձոր, Խաչեն և Փառիսոս, որոնցից առաջին երկուսը Տաշրաց թագավոր Գուրգենի համար անհասանելի էին վերջինիս թագավորության հետ դրանց ընդհանուր սահմանի բացակայության պատճառով: Ավելին, անհավանական է, որ Ասողիկը, ներկայացնելով Գագիկ Ա-ի կողմից արքունի տիրույթների ընդարձակումը, նրա հաջողությունները համեմատեր ոչ թե նրա նախորդի՝ Սմբատ Բ-ի, այլ Տաշրաց Գուրգեն թագավորի ձեռքբերումների հետ:
 166 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր III, էջ 133:
 167 Տե՛ս **Еремьян С.**, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1971, N 3, էջ 10:

արարեալ [Գողթնի ամիրան – Ա. Ե.] զնա՝ հանէ ի նմանէ զԴուին և զամենայն քաղաքս նորա»¹⁶⁸): Դվինի գրավումը Սմբատ Բ-ի կողմից հիմնավորելու համար Ս. Երեմյանը հղում է նաև Է. Հոնիգմանի աշխատությանը, որտեղ հեղինակը, հիմնվելով Ասողիկի նույն հանդեսի նույն գլխի վրա, խոսում է այն մասին, թե Դվինին կարճ ժամանակով՝ մինչև 982 թ., տիրել է Կարսի թագավոր Մուշեղը, բայց քաղաքը նրանից խլել է Գողթնի ամիրան¹⁶⁹: Ակնհայտ է, որ թե՛ Ս. Երեմյանը և թե՛ Է. Հոնիգմանը սխալ են մեկնաբանել Ասողիկի տեղեկությունը: Թերևս այդ իրողությունն է նկատել Վ. Ստեպանենկոն, որը, հղելով Ս. Երեմյանի խնդրո առարկա տեսակետին, Դվինի ամիրայության միացումն Անիի թագավորությանն ընդհանուր առմամբ վերագրում է Սմբատ Բ-ի և Գագիկ Ա-ի գահակալության շրջանին¹⁷⁰:

Պետք է նշել, որ Դվինի՝ Սմբատ Բ-ին պատկանելը թեականորեն կարելի է բխեցնել Ասողիկի երկում Աբու ալ-Հայջա Ռավվադյանի 987 թ. արշավանքի նկարագրությունից, ըստ որի՝ հարձակվելով Գողթնի ամիրայի վրա և սկզբում նրանից խլելով նախկինում Սալարյաններին պատկանող քաղաքները՝ Ռավվադյան ամիրան այնուհետև «...գայ հասանէ ի Դուին քաղաք եւ առնու զնա, խնդրէ հարկս զանցեալ ամացն ի Հայոց»¹⁷¹: Տպավորությունն այն է, որ Դվինը չէր մտնում Աբու ալ-Հայջայի կողմից սկզբում գրավված քաղաքների մեջ, և հայոց հինավուրց մայրաքաղաքի գրավումն ու հայոց թագավորից հարկեր պահանջելը դիտարկելի են ընդհանուր տրամաբանության մեջ, այսինքն, որ Ատրպատականի տիրակալը Դվինը գրավել է Սմբատ Բ-ից¹⁷²: Ուստի Դվինի՝ Սմբատ Բ-ի իշխանության ներքո անցնելու վարկածը ձգգրտման կարիք ունի: Ինչպես վերը տեսանք, 980-ական թթ. Դվինը ձեռքից ձեռք էր անցնում: 982 թ. Ատրպատականի ամիրա Սալարյան Աբու ալ-Հայջան այն զիջեց Գողթնի ամիրա Աբու Դուլաֆին, որը Դվինին տիրեց մինչև 987 թ.¹⁷³: 987 թ. Դվինը գրավեց Ատրպատականի Ռավվադյան ամիրա Աբու ալ-Հայջան, որի ներխուժումից Սմբատ Բ-ն իր տիրությունները զերծ պահեց մեծամեծ նվերներ ու հարկեր տալով¹⁷⁴: Իսկ երբ Աբու ալ-Հայջա Ռավվադյանն անակնկալ մահացավ 988 թ., Գողթնի ամիրան վերագրավեց Դվինն ու դաշինք կնքեց Սմբատ Բ-ի հետ¹⁷⁵: Ակնհայտ է, որ 980-ական թթ. Դվինի միացումը Բագրատունի-

168 Ասողիկ, էջ 761:

169 Տե՛ս **Honigmann E.**, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches: von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935, էջ 158:

170 Տե՛ս **Степаненко В.**, Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в., «Античная древность и средние века», Свердловск, 1975, вып. 11, էջ 124-125:

171 Ասողիկ, էջ 767-768:

172 Մ. Չամչյանցը, որը նկատել էր Ասողիկի տեքստի այդ տրամաբանությունը, հարկ էր համարել Աբու ալ-Հայջայի կողմից Դվինի գրավման մասին խոսելիս հավելել, թե այն «...ևս էր ի ձեռս ապուստլիպա»: Տե՛ս **Չամչյանց Մ.**, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ 1784, Վենետիկ, ի Ս. Ղազար, հատ. Բ, 1785, էջ 868:

173 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 767-768:

174 Նույն տեղում:

175 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 769:

ների արքունի տիրույթներին հավանական չէր¹⁷⁶: Դրա հիմնավորումն այն է, որ 980-ական թթ. երկրորդ կեսին իր «Լավագույն բաժանումները երկրամասերի ճանաչման համար» խորագրով պատմաաշխարհագրական երկը շարադրած արաբ հեղինակ Մուկադդասին հաղորդում է, որ այդ ժամանակ Դվինում մեծամասնություն էին կազմում քրիստոնյաները, այնտեղ էին բնակվում նաև քրիստոնյա ազնվականներ, սակայն «[քաղաքը] պահպանում են քրդերը»¹⁷⁷: Անկասկած, «քրդեր» ասելով հեղինակը նկատի ունի Ռավվադյաններին, որոնց քրդական ծագման մասին խոսվեց վերը, ուստի հիշատակությունն էլ վերագրելի է 980-ական թթ. երկրորդ կեսին:

Հավելենք նաև, որ Սմբատ Բ-ին չի հաջողվել իրենից կախման մեջ գցել Գողթնի ամիրային, այլ, ինչպես տեսանք, նրա կողմից Դվինը 988 թ. գրավվելուց հետո կաթողիկոսի միջնորդությամբ նրա հետ դաշինք է կնքել:

Իսկ արտաքին ճակատում Սմբատ Բ-ի հաջողությունները պայմանավորված էին գահակալության վերջին տարիներին Այսրկովկասում նրա դերի բարձրացմամբ և Գողթնի ամիրայի հետ դաշինքի նորոգումով, որով ամրապնդվեց Բագրատունյաց թագավորության անվտանգությունը:

6. Սմբատ Բ-ի մահվան հանգամանքները

Ըստ Ասողիկի, երբ հաջողվեցին Սմբատ Բ-ի գործերը երկրի ներսում և դրսում, և երկիրը տնտեսական վերելք ապրեց, «անառիինացաւ նա. բարձրացաւ սիրտ նորա եւ բարձրացաւ առաւել քան զինքն»¹⁷⁸: Ըստ որում՝ հեղինակը մատնանշում է արքայի գործած երեք չարիք: Առաջին չարիքը խելացնոր, բայց անմեղ մարդուն մահապատժի ենթարկելն էր: Արքունի համբարանոցները հրի ձարակ էին դարձել, և հրկիզողը հայտնի չէր: Բայց մի խելացնոր մարդ եկեղեցուց վերցնում է կրակարանը և փորձում դուրս տանել: Հարցին, թե ո՞ր է տանում, նա պատասխանում է՝ «երթամ այրել զհամբարանոցս թագաւորին»¹⁷⁹: Սմբատ Բ-ն հրամայում է կուրացնել նրան, իսկ հետո՝ ողջակիզել: Այնուհետև նրա այրված մնացորդները քաղաքի պարսպից դուրս են նետում, բայց կրոնավորներից ոմանք որոշում են դրանք հողին հանձնել քրիստոնյային վայել ձևով: Իմանալով այդ մասին՝ Սմբատ Բ-ն խիստ բարկանում է, հրամայում գերեզմանից հանել այր-

176 Ա. Տեր-Ղևոնդյանը կարծում է, որ Գողթնի ամիրայությունը և Դվինն 990-ական թթ. իր իշխանությանն է ենթարկել Գագիկ Ա-ն՝ այնտեղ նշանակելով ոմն Դավիթ Դվնեցու: Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 179-181, 264: Տե՛ս նաև «Հայոց պատմություն», հատ. II, գիրք երկրորդ, էջ 58:

177 «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 16, «Արաբական աղբյուրներ», Գ, «Արաբ մատենագիրներ» (Թ-Ժ դարեր), ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 2005, էջ 653:

178 **Ասողիկ**, էջ 806:

179 Նույն տեղում, էջ 806-807:

ված մարմինը և նետել շներին: Առավոտյան կրոնավորները տեսնում են դժբախտի՝ շների բաժին դարձած մարմինը և անիծում արքային. «Այսպես եւ նորա ոսկերացն ելանել ի գերեզմանէն»¹⁸⁰:

Սմբատ Բ-ի գործած երկրորդ չարիքը Գողթնի ամիրայի հետ ուխտի դրժումն էր, որի մասին խոսվեց վերը, իսկ երրորդը «սարսափելի եւս է, զի զդուստր քուերն իւրոյ էառ խառնակութեամբ»¹⁸¹: Բայց կինը շուտով մահացավ, ինչից հետո նրա մահը ողբալիս ծանր հիվանդացավ նաև Սմբատ Բ-ն և վախճանվեց հայոց 438 թ. (մարտ, 989 թ. – մարտ, 990 թ.)¹⁸²:

Ինչպես տեսնում ենք, Աստղիկի կողմից Սմբատ Բ թագավորին վերագրված չարիքները վերաբերում են երեք առանձին դեպքերի՝ անարդար մահապատժի հրամանին, ուխտադրժությանը և արյունապղծությանը, սակայն առնվազն առաջին երկուսի առումով արքայի մեղքը հաստատված համարել չի կարելի: Մասնավորապես, պատմիչն ինքն է հաղորդում, որ մահապատժի դատապարտվածն անձամբ է հայտարարել, որ կրակը ձեռքին գնում է թագավորական համբարանոցներն այրելու (թեկուզ և դեպքը տեղի ունեցած լիներ համբարանոցների այրվելուց հետո), ուստի Սմբատ Բ-ին մեղադրել չարիք գործելու մեջ, այնքան էլ արդարացված չէ: Ավելին, թվում է, որ ներկայացված պատմության մեջ կրոնավորների նգովքն Աստղիկի հավելումն է, քանի որ նրան հայտնի էր, որ մահից հետո Սմբատ Բ-ի մարմինն արտաշիրիմվել է ժողովրդի և գորքի պահանջով, ուստի հեղինակը հետին թվով փորձել է դա կապել Սմբատ Բ-ի գործած չարիքի հետ: Երկրորդ դեպքը՝ Գողթնի ամիրայի հետ դաշինքի երդման դրժումը, չարիք համարելն այնքան էլ ձիշտ չէ, քանի որ դա դիվանագիտական հնարք էր՝ երկու թշնամիներին դեմ առ դեմ հանելով վտանգը երկրից հեռացնելու համար: Բայց քանի որ Սմբատ Բ-ի մտադրությունը նրա եղբայր Գագիկի պատճառով չէր իրականացել, ուստի վերջինիս գովերգող հեղինակը թագավորի դիվանագիտական հնարքը որպես չարիք է ներկայացնում:

Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ, չնայած Աստղիկի կողմից Սմբատ Բ-ին վերագրվող չարիքներին և կրոնավորների վերաբերմունքին, նա ժողովրդի և գորքի կողմից սիրված տիրակալ է եղել: Ըստ Աստղիկի՝ Սմբատ Բ-ի մահից հետո Անիից մի կին երազ է տեսնում և պատմում քաղաքացիներին, որ արքան չի մեռել, այլ գերեզման է դրվել դեղերով թմրեցված վիճակում, կենդանի է և երևացել է իրեն: Լուրն արագորեն տարածվում է քաղաքում, և Գագիկ Ա-ն հրամայում է նույն այն մարդուն, որ գերեզմանից հանել էր Սմբատ Բ-ի հրամանով ողջակեզ արվածի դիակը, հանել նաև Սմբատ Բ-ի մարմինը, գննել և գորքին ու քաղաքին հա-

180 Նույն տեղում, էջ 806-807:

181 Նույն տեղում, էջ 807:

182 Տես նույն տեղում:

վաստիացնել, որ նա իրոք մեռել է: Ըստ Ասողիկի՝ այդպես կատարվեց կրոնավորների նգովքը¹⁸³: Փաստորեն, Սմբատ Բ-ի դիակը ստիպված հանել են գերեզմանից, քանի որ անեցիների մեջ տարածվել էր, որ նրան թաղել են կենդանի վիճակում: Ավելին, ստիպված եղան Սմբատ Բ-ի մեռած լինելու մասին, անեցիներից բացի, պատմել նաև զորքին, որից կարելի է եզրակացնել, որ հատկապես Անիի կայազորի շրջանում սերն ու հավատարմությունը Սմբատ Բ-ի նկատմամբ խիստ մեծ էր, ուստի անհրաժեշտ էր ապացուցել, որ որևէ դավադրություն չկա, և նա իրոք վախճանվել է:

Ի վերջո, անհրաժեշտ է նշել, որ պատմագիտության մեջ երբեմն համարվել է, որ Սմբատ Բ-ն զոհ է գնացել եղբոր՝ Գագիկի կազմակերպած դավադրությանը¹⁸⁴: Այդ ենթադրության հիմքն այն է, որ Ասողիկը, գովերգելով Գագիկ Ա-ին, հավելում է, թե՛ «Աւաղ միում չարին, որ արգել զբան գովեստի պատմութեան իմոյ»¹⁸⁵: Կա տեսակետ, թե Գագիկը Սմբատ Բ-ի օրոք արքայացած էր և վերադարձավ միայն նրա մահից հետո¹⁸⁶, որով, կարծես թե, Սմբատ Բ-ի սպանության կասկածը նրանից հեռանում է: Այդ տեսակետի հիմքը Վարդան վարդապետի տեղեկությունն է, ըստ որի՝ Գագիկը Սմբատ Բ-ի գահ բարձրանալուց հետո՝ կարճ ժամանակ, մնաց նրա հետ, սակայն կասկածվեց դավաճանության մեջ ու արքայից արքունիքից: Եվ միայն Սմբատ Բ-ի մահից հետո, ըստ հեղինակի, «նոյնժամայն կոչեն զհալածեալն Գագիկ, և տան նմա զթագն...»¹⁸⁷: Սակայն իրականում Գագիկն արքորից ավելի վաղ էր վերադարձել, քանի որ արդեն 988 թ. Սմբատ Բ-ի կողքին էր՝ Դավիթ կուրապաղատին զորքով օգնության մեկնելիս¹⁸⁸: Բայց, քանի որ Սմբատ Բ-ի մահը համարվում էր «կանխաժամանակ»¹⁸⁹, ուստի մեծ է հավանականությունը, որ նա դավադրության զոհ է դարձել, և Գագիկի գործած «միում չարինը» իրոք կարող էր վերաբերել Սմբատ Բ-ի սպանությանը: Ըստ որում՝ Հ. Հարությունյանը կարծում է, որ Սմբատ Բ-ի սպանության պատճառն այն էր, որ նա թույլ թագավոր էր և չէր համապատասխանում հայ ավագանու պահանջներին, իսկ վերջինս կարիք ուներ ռազմատենչ գործչի: Ուսումնասիրողը համոզված է, որ Սմբատ Բ-ի սպանությունը կազմակերպել էին Գագիկ Բագրատունին և հայ ավագանին¹⁹⁰:

Սմբատ Բ-ն, ըստ Ասողիկի, մահացել է հայոց 438 թ. (մարտ, 989-մարտ, 990 թ.), իսկ «ի նոյն ար» գահը ժառանգած Գագիկ Ա-ն «թագաւո-

183 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 808:

184 Տե՛ս **Լեո**, նշվ. աշխ., էջ 605: **Հարությունյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 113:

185 **Ասողիկ**, էջ 808:

186 Տե՛ս **Օրմանեան Մ.**, նշվ. աշխ., հատ. Ա., § 788, սյուն 1142:

187 **Վարդան վարդապետ**, էջ 90:

188 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 806:

189 **Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ**, ժամանակագրություն Ադամից մինչև 1776 թ. (աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մաթևոսյանի), Եր., «Նաիրի» հրատ., 2014, էջ 178:

190 Տե՛ս **Հարությունյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 113:

րեաց ... ի ՆԼԸ (438 թ. – Ա. Ե.) թուականին, յաուրս ձմերայնոյ...»¹⁹¹: Ակնհայտ է, որ Սմբատ Բ-ն վախճանվել, իսկ Գագիկ Ա-ն գահ է բարձրացել հայոց 438 թ. ձմռանը, այսինքն՝ 989 թ. դեկտեմբեր կամ 990 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին: Մ. Չամչյանցը կարծում է, որ Սմբատ Բ-ն վախճանվել է 989 թ. նոյեմբերին՝ 12 տարի և 7 ամիս գահակալելուց հետո¹⁹², իսկ ըստ Մ. Օրմանյանի՝ 990 թ. սկզբին¹⁹³: Իրականությանն ավելի համապատասխանում է Մ. Օրմանյանի տեսակետը, քանի որ, ըստ Ասողիկի՝ Սմբատ Բ-ն գահ էր բարձրացել հայոց 426 թ. (մարտ, 977 թ.–մարտ, 978 թ.)՝ հոր մահից (978 թ. հունվարի 3) անմիջապես հետո, և թագավորել 13 տարի¹⁹⁴: Նրա գահակալության 13-րդ տարին լրանում էր 990 թ.: Ըստ այդմ՝ «յաուրս ձմերայնոյ» արտահայտությունը վերագրելի է հենց 990 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին:

Ի վերջո, կարևոր է նաև Սմբատ Բ-ի գերեզմանի տեղորոշումը: Չնայած նրա հայրը՝ Աշոտ Գ Ողորմածը, թաղված էր Հռոմոնսի վանքում, Սմբատ Բ-ն, դատելով Ասողիկի հաղորդումից, իր հավերժական հանգիստը գտավ Անիում: Ըստ պատմիչի՝ արքան «...մեռաւ անդէն և թաղեցաւ ի նմին քաղաքի (իմա՛ Անիի – Ա. Ե.)»¹⁹⁵: Թերևս պատճառն այն էր, որ Անին՝ իր նոր ու վեհաշուք կերպարանքով, հենց Սմբատ Բ Տիեզերակալի ստեղծագործությունն էր, ուստի էլ որտե՞ղ, եթե ոչ Անիում պետք է հանգչեր նա¹⁹⁶: Բայց թե Անիի հատկապես ո՞ր մասում է նա թաղվել, անհայտ է:

Ամփոփելով նշենք, որ Սմբատ Բ Տիեզերակալի գահակալության շրջանում դեռևս Աշոտ Գ Ողորմածի օրոք սկիզբ առած մասնատման գործընթացն ավելի խորացավ: 970-ական թթ. վերջին և 980-ական թթ. սկզբին ստեղծվեցին Տաշիրքի, Փառխոսի և Սյունյաց թագավորությունները, որի հետևանքով Բագրատունիների թագավորության նախկին ընդարձակ տարածքի վրա գոյություն ունեցող քիչ թե շատ ազդեցիկ բոլոր իշխանությունները 980-ական թթ. կեսերի դրությամբ վերածվեցին թագավորությունների: Ճիշտ է՝ նոր թագավորությունները շարունակում էին ճանաչել Անիի տիրակալի գերակայությունը, սակայն պետության միասնականությանը ծանրագույն հարված էր հասցվել:

191 Ասողիկ, էջ 808:

192 Տե՛ս **Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 871:

193 Տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, նշվ. աշխ., հատ. Ա., § 788, սյուն 1142:

194 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 760:

195 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 808:

196 Հետաքրքիր տեսակետ է հայտնել Ա. Մանուկ-Խալոյանը, ըստ որի՝ Անիում Սմբատ Բ-ի թաղվելու պատճառն այն էր, որ Հռոմոնոսը պաշտպանված չէր և կարող էր ենթարկվել թշնամիների հարձակմանը, ինչպես եղավ 982 թ. (տե՛ս Ասողիկ, էջ 761): Մինչդեռ Անին իր բարձրաբերձ ու ամրակուռ պարիսպներով ապահով էր ողջերի և մեռյալների համար: Տե՛ս **Manuk-Khaloian A.**, In the cemetery of their ancestors: the royal burial tombs of the Bagratuni kings of Greater Armenia (890-1073/79), «Revue des études Arméniennes», 2013, tome 35, էջ 171-172:

Այդ նույն ժամանակ Բյուզանդիան, չնայած ցնցվում էր ապստամբություններից, բայց պահպանում էր հզորությունը և, Հայաստանի գործերին ուղղակիորեն միջամտելու անկարողության պայմաններում, սեփական ծավալապաշտական նպատակները փորձում լուծել տեղական տիրակալների միջոցով: Նրանցից հատկապես հիշատակելի է Տայքի Դավիթ կուրապաղատը: Բյուզանդիան նրան ցմահ տիրելու իրավունքով նվիրաբերեց ընդարձակ գավառներ Հայաստանի արևմտյան և կենտրոնական հատվածներում: Այդպիսով, սակայն, Տայքի կենտունակ և հզոր իշխանությունը, որպես անկախ քաղաքական միավոր, դատապարտվեց, քանի որ Դավիթ կուրապաղատը ստիպված եղավ Տայքը կտակելու-կայսրությանը: Իսկ մինչ այդ Բյուզանդիայից ստացած տիրույթների շնորհիվ նա բազմապատկեց իր հնարավորությունները և սկսեց արդյունավետորեն միջամտել Բագրատունիների գործերին: Ի վերջո, Տայքի և Անիի տիրակալների միջև ձևավորվեց բավականին ամուր համագործակցություն, որի արդյունքը եղավ Բագրատ Գ-ին Աբխազիայում գահ բարձրացնելը, իսկ վերջինիս կողմից Դավիթ կուրապաղատի դեմ արշավանքի դուրս գալու ժամանակ՝ նրան խաղաղություն պարտադրելը:

Գահակալության վերջին տարիներին Սմբատ Բ-ին հաջողվեց կայունացնել իրավիճակը երկրում, որոշակիորեն հաղթահարել մասնատվածության հետևանքները և իր շուրջը համախմբել տեղական թագավորներին: Այդ ամենի շնորհիվ, ինչպես վկայում է ժամանակակից պատմիչը, նա հաջողության էր հասել ներքին ու արտաքին գործերում. երկիրը տնտեսական վերելք էր ապրել, և Սմբատ Բ-ն սկսել էր հաջողությամբ ընդարձակել արքունի տիրույթները դեպի Սյունիք և հայոց արևելից կողմեր:

Արման Ս. Եղիազարյան – 10 մենագրության և 100-ից ավելի տպագրված գիտական հոդվածի հեղինակ է: Զբաղվում է Բագրատունիների թագավորության պատմության և պատմական աշխարհագրության հիմնահարցերով: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են Հայաստանի VII-XI դդ. պատմությունը և պատմական աշխարհագրությունը, ինչպես նաև հայկական Սփյուռքի պատմությունը:

Էլ. Խաղցե – Armanyeghiazaryan@ysu.am

Summary

THE AGE OF SMBAT II MASTER OF THE UNIVERSE

Part II: deepening of the process of fragmentation of the Armenian kingdom

Arman S. Yeghiazaryan
Doctor of Sciences in History

Key words – Smbat II, process of feudal fragmentation, kingdoms, Bagratids, Byzantium, kurapat of Taik, military and economic capabilities, intervene, internal and external affairs, royal possessions.

In the 980s, important processes took place in the neighboring countries of Bagratid Armenia. The Middle Eastern regions of the significantly weakened Arab Caliphate were under the rule of the leaders of the Iranian peoples, who managed to capture Baghdad, conquer most of Mesopotamia and Syria, and approach Armenia from the south. At the same time, in the Byzantine Empire, which was at the peak of its power, the struggle for the throne sometimes resumed. Important processes also took place in Atrpatakan, where the Ravvadids, the rulers of Tabriz, were gradually gaining strength. A completely different situation developed in the Christian Transcaucasus, where such actors as the Abkhazian king Bagrat III (978-1014) and the Taik kurapat David (961-1000) appeared.

During the reign of Smbat II Conqueror of the Universe (978-990), the process of feudal fragmentation deepened, which began during the reign of Ashot III the Merciful (953-978). In the late 970s and early 980s, kingdoms were created in Tashirk, Parisos and Syunik, as a result of which all more or less significant principalities within the kingdom of the Bagratids became kingdoms by the mid-980s. Although all these new kingdoms continued to recognize the supremacy of the ruler of Ani, the unity of the state was seriously damaged.

At the same time, Byzantium, which, despite the uprisings, retained its power, being unable to directly interfere in the affairs of Armenia, tried to achieve its ambitious goals through local rulers. Among the latter, it is especially needed to mention the Taik kurapat of David, to whom Byzantium granted vast provinces in the western and central parts of Armenia with the right to rule for life. Despite this, the viable and powerful Taik principality was condemned as an independent political entity, as David Kurapat was eventually forced to bequeath the Taik empire. But before that, thanks to the territories received from Byzantium, he increased his military and economic capabilities and began to effectively intervene in the affairs of the Bagratid kingdom. In the end, a rather strong cooperation developed between the rulers of Taik and Ani, the result of which was the promotion of Bagrat III's ascension to the throne in Abkhazia, and after the latter intended to march against David Kurapat, forcing him to peace.

In the last years of his reign, Smbat II managed to stabilize the situation in the country, to some extent overcome the consequences of feudal fragmentation, and rally the local kings around him. As a result, according to Asoghik – the historiographer of the end of the 10th century, he was accompanied by success in internal and external affairs. The country was experiencing an economic upsurge, and Smbat II began to successfully expand the royal possessions in the direction of Syunik and the eastern regions of Armenia.

Although his father Ashot III the Merciful was buried in the Horomos monastery, Smbat II found his eternal rest in Ani. According to historian Asoghik, the king "... died and was buried in the same city (i.e., Ani – A. Ye.)". The reason is that Ani, with its new and majestic appearance, was the work of Smbat II Lord of the Universe. It is no coincidence that the king ordered to bury him there. But it is not known in which part of Ani he was buried.

Резюме

ЭПОХА СМБАТА II МИРОДЕРЖЦА

Часть II. Углубление процесса раздробления армянского царства

Арман С. Егиазарян

Доктор ист. наук

Ключевые слова - Смбат II, процесс феодальной раздробленности, царства, Багратиды, Византия, Тайкский курапалат, военные и экономические возможности, вмешиваться, внутренние и внешние дела, царские владения.

В соседних с Багратидской Арменией странах с 980-х годов происходили важные процессы. Ближневосточные районы значительно ослабленного Арабского халифата находились под властью вождей иранских народов, которым удалось захватить Багдад, завоевать большую часть Месопотамии и Сирии и приблизиться к Армении с юга. В то же время в Византийской империи, которая находилась на пике своего могущества, иногда возобновлялась борьба за престол. Важные процессы происходили и в Атрпатакане, где постепенно набирали силу правители Тебриза Раввадиды. Совершенно иная ситуация сложилась в христианском Закавказье, где выступали такие акторы, как абхазский царь Баграт III (978-1014) и Тайк курапалат Давид (961-1000).

Во время правления Смбата II Миродержца (978-990) углубился процесс феодальной раздробленности, начавшийся еще во время правления Ашота III Милостивого (953-978). В конце 970-х - начале 980-х годов были созданы царства в Таширке, Парисосе и Сюнике, в результате чего все более или менее

значительные княжества в пределах царства Багратидов к середине 980-х годов стали царствами. Хотя все эти новые царства продолжали признавать верховенство правителя Ани, единство государства было серьезно подорвано.

В то же время Византия, которая, несмотря на восстания, сохранила свою мощь, не имея возможности напрямую вмешиваться в дела Армении, пыталась добиться своих амбициозных целей через местных правителей. Среди последних особенно следует упомянуть Тайкского курапалата Давида, которому Византия даровала обширные провинции в западной и центральной частях Армении с правом пожизненного правления. Несмотря на это, жизнеспособное и могущественное курапалатство Тайка было обречено: Давид Курапалат в конечном итоге был вынужден унаследовать все свои владения империи. Но до этого, благодаря полученным от Византии территориям, он увеличил свои военные и экономические возможности и начал эффективно вмешиваться в дела царства Багратидов. В итоге между правителями Тайка и Ани сложилось довольно крепкое сотрудничество, результатом которого стало содействие воцарению Баграта III в Абхазии, а после того, когда последний намеревался выступить войной против Давида Курапалата, принуждение его к миру.

В последние годы своего правления Смбат II сумел стабилизировать ситуацию в стране, в какой-то мере преодолеть последствия феодальной раздробленности и сплотить вокруг себя местных царей. В результате, по свидетельству историографа конца X века Асогика, ему сопутствовали успехи во внутренних и внешних делах. Страна переживала экономический подъем, и Смбат II начал успешно расширять царские владения в направлении Сюника и восточных областей Армении.

Хотя его отец, Ашот III Милостивый, был похоронен в монастыре Оромос, Смбат II нашел свой вечный покой в Ани. По словам историка Асогика, царь «... умер и был похоронен в том же городе (т.е. в Ани - А.Е.)». Причина в том, что Ани в своем новом и величественном облике был произведением Смбата II Миродержца. Не случайно, царь приказал похоронить его там. Но неизвестно, в какой именно части Ани он был похоронен.

REFERENCES

1. **Adonts' N.**, Erker, hat. II, Yer., YePH hrat., 2006 (**in Armenian**).
2. **Adonts' N.**, Erker, hat. V, Yer., YePH hrat., 2012 (**in Armenian**).
3. **Akopov A.**, Tayqë X darum (patmakan aknark), "Gitakan ashkhatut'yunner", 2007, N 10 (**in Armenian**).
4. **Anchabadze Z.**, Iz istorii srednevekovoj Abxazii (VI-XVII vv.), Suxumi, 1959 (**in Russian**).
5. **Bart'ikyan H.**, Hayastani nvachumë Byuzandakan kaysrut'yan koghmits', "Patmabanasirakan handes", 1970, N 2 (**in Armenian**).

6. **Chanashyan M.**, Davit՝ kyrapaghat (patmakan usumnasirut՝yun), Venetik-S. Ghazar, 1972 (in Armenian).
7. **Ch՝amch՝yants՝ M.**, Patmut՝yun Hayots՝, h. II, Venetik, Surb Ghazar, 1784 (in Armenian).
8. **Danielyan Ē.**, T՝ornikyanneri k՝axak՝akan derè X d. hay-byuzandakan haraberut՝yunnerum, "Lraber hasarakakan gitut՝yunneri", 1977, N 10 (in Armenian).
9. **Danielyan Ē.**, Vasil B-i 1000 t՝. arevelyan arshavank՝i npatakè ev ert՝ughin, "Lraber hasarakakan gitut՝yunneri", 1973, N 10 (in Armenian).
10. "Divan hay vimagrut՝yan", prak I, Ani k՝aghak՝ (kazmets՝ H. A. Orbeli), Yer., Haykakan SSR GA hrat., 1966 (in Armenian).
11. **Dzhanashia S.**, Ob odnom primjerje iskazhenija istoricheskoj pravdy, Tb., "Zarja vostoka", 1947 (in Russian).
12. **Grigoryan G.**, Taroni Bagratunineri feodalakan ishkanut՝yunè IX-X darerum, Yer., Haykakan SSH GA hrat., 1983 (in Armenian).
13. **Hakobyan T՝.**, Syunik՝i t՝agavorut՝yunè patma-ashkharagrakan arumov, Yer., "Mitk՝" hrat., 1966, (in Armenian).
14. "Hayastani azgayin atlas" (A mas), Yer., "Makmilan Armenia", 2005 (in Armenian).
15. **Harut՝yunyan B.**, Syunyats՝ t՝agavorut՝yan himnadman taret՝ivè, "Banber Yerevani hamalsarani", Yer., 1969, N 1 (in Armenian).
16. **Harut՝yunyan H.**, Hayastanè IX-XI darerum, Yer., Hayastani petakan hratarakch՝ut՝yun, 1959 (in Armenian).
17. "Hawak՝umn patmut՝ean Vardanay vardapeti", Venetik, i Surb Ghazar, 1862 (in Armenian).
18. "Hay zhoghovrdi patmut՝yun", Yer., Haykakan SSH GA hrat., h. III, 1976 (in Armenian).
19. "Hayots՝ patmut՝yun", hat. II, mijin darer, girk՝ II, Yer., "Zangak", 2014 (in Armenian).
20. "Imperator Vasilij Balgarobojca": izvlechenija iz Letopis՝i Jax՝i Antioxijskogo, Sankt Peterburg, tipografija Imperatorskoj Akademii nauk, 1883 (in Russian).
21. **Jeremjan S.**, Prisojedinenije severo-zapadnyx oblastej Armenii k Vizantii v XI veke, "Lraber hasarakakan gitut՝yunneri", Yer., 1971, N 3 (in Russian).
22. **Juzbashyan K.**, Armjanskije gosudarstva epoxi Bagratidov I Vizantija IX-XI vv., M., "Nauka", 1988 (in Russian).
23. "Kartlis exovreba (Istorija Gruzii)", Tb., izd. "Artanudzhi", 2008 (in Russian).
24. **Kosourov D.**, K voprosu o datirovke poluchenija titula kuropalata praviteljem Tao-Klardzhetii Davidom III, "Antichnaja drevnost՝ i srednije veka", Sverdlovsk, 2018, vyp. 46 (in Russian).
25. **Leo**, Erkeri zhoghovatsu, hat. II, Yer., "Hayastan" hrat., 1967 (in Armenian).
26. **Mat՝evosyan R.**, Bagratunyats՝ Hayastani petakan karuts՝vatsk՝è u varch՝akan kargè, Yer., Haykakan KhSH GA hrat., 1990 (in Armenian).
27. **Matt՝eos Urhayets՝i**, Zhamanakagrut՝iwn, Yer., Yerevani hamalsarani hrat., 1991 (in Armenian).
28. **Mixail Psell**, Xronologija, M., izd. "Nauka", 1978 (in Russian).
29. **Movsès Kaghankatuats՝i**, Patmut՝iwn Aghuanits՝ ashkharhi, "Matenagirk՝ hayots՝" hat. ZhE., Zh. dar, Patmagrut՝iwn, girk՝ B, Yer., YePH hrat., 2011 (in Armenian).
30. "Nor bargirk՝ haykazean lezui", hat. II, Yer., Yerevani hamalsarani hrat., 1981 (in Armenian).
31. "Ocherki istorii Gruzii", tom II, Tb., "Mecniereba", 1988 (in Russian).
32. **Ormanean M.**, Azgapatum, Kostandnupolis, hrat. V. ev H. Tèr-Nersèsyan, 1912 (in Armenian).
33. "Otar aghbyurnerè Hayastani ev hayeri masin", 11, "Arabakan aghbyurner", II, **Ibn al Asir**, (t՝argmanut՝yun bnagrirts՝, arajaban ev tsanot՝agrut՝yunner՝ A. Ter-Ghevondyani), Yer., Haykakan SSH GA hrat., 1981 (in Armenian).

34. "Otar aghbyurnerë Hayastani ev hayeri masin", 6, "Byuzandakan aghbyurner", B, **Kostandin Tsiranatsin**, t'argmanut'yun bnagrits', arajabanë ev tsanot'agrut'yunnerë` H. Bart'ikyani, Yer., Haykakan SSH GA hrat., 1970 (**In Armenian**).
35. "Otar aghbyurnerë Hayastani ev hayeri masin", 10, "Byuzandakan aghbyurne"», G, **Hovhannes Skilits'es**, t'argmanut'yun bnagrits', arajabanë ev tsanot'agrut'yunnerë` H. Bart'ikyani, Yer., Haykakan SSH GA hrat., 1979 (**In Armenian**).
36. "Patmut'iwn Aristakeay vardapeti Lastivertts'woy", i Venetik, i tparani Srboyn Ghazaru, 1901 (**in Armenian**).
37. "Patmut'iwn nahangin Sisakan areal Step'annosi Orbelean ark'episkoposi Siwneate", T'iflis, Elek'trasharzh tparan, 1910 (**In Armenian**).
38. **Poghosyan S.**, Hay zhoghovrdi patmut'yun, hat. II, Yer., 1965 (**in Armenian**).
39. "K'art'lii matyan", t'argmanut'yunë ev tsanot'agrut'yunnerë V. Martirosyani ev H. Mkrtumyani, "Lraber" (has. git.), 1989, N 9 (**in Armenian**).
40. **Sahakyan T.**, Syunyats' t'agavorut'yan himnumë ev nra k'aghak'akan derë XI darum, "Patmabanasirakan handes", 1966, N 3 (**in Armenian**).
41. **Samuel Anets'i ew sharunakoghner**, Zhamanakagrut'iwun (ashkhatasirut'yamb K. Mat'evosyani), Yer., "Nairi", 2014 (**in Armenian**).
42. "Soobshenija srednevekovyx gruzinskix pis'mennyx istochnikov ob Abxazii", Suxumi, "Alashara", 1986 (**in Russian**).
43. **Stepanenko V.**, Apaxunik v vizantijsko-taoskix otnoshenijax v period mjatezha Vardy Sklira (976-979), "Antichnaja drevnost' i srednije veka", Sverdlovsk, 1973, vyp. 10 (**in Russian**).
44. **Stepanenko V.**, K datirovke poluchenija sana kuropalata Davidom II, Bagratidom Tao, "Trudy Tbilisskogo gosudarstvennogo universiteta", 1982, vyp. 227 (**in Russian**).
45. **Stepanenko V.**, Politicheskaja obstanovka v Zakavkaz'e v pervoj polovine XI v., "Antichnaja drevnost' i srednie veka", Sverdlovsk, 1975, vyp. 11 (**in Russian**).
46. **Step'anos Asoghik Taronets'i**, Tiezerakan patmut'iwun, Yer., Yerevani hamalsarani hrat., 2000 (**in Armenian**).
47. **Step'anos Tarawnets'i Asoghik**, Patmut'iwun tiezerakan, "Matenagirq Hayots", ZhE hat., Zh dar, Patmagrut'iwun, girq B, Yer., YePH hrat., 2011 (**in Armenian**).
48. "Tearn Ananiayi Hayots' kat'oghikosi yaghags apstambut'eann tann Aghuanits'", "Matenagirq' Hayots", hat. Zh., Zh. dar, Ant'iliias-Libanan, YePH hrat., 2009 (**In Armenian**).
49. **Ter-Ghevondyan A.**, Arabakan amirayut'yunnerë Bagratunyats' Hayastanum, Yer., Haykakan SSR GA hrat., 1965 (**in Armenian**).
50. **Ulubabyan B.**, Xach'eni ishkhanut'yunë X-XVI darerum, Yer., Haykakan SSH GA hrat., 1975 (**in Armenian**).
51. **Ut'mazyan H.**, Syunik'ë IX-X darerum, Yer., Yerevani hamalsarani hrat., 1958 (**In Armenian**).
52. **Yakobean A.**, Ark'ayatohmern u ishkhanatohmerë Bun Aghvank'um ev Hayots' Arevelits' koghman'um antikits' minch'ev ZhG dar (patma-aghbyuragitakan k'nnut'yun), Yer., HH GA "Gitut'yun" hrat., 2020 (**in Armenian**).
53. **Yeghiazaryan A.**, Smbat B Tiezerakali darashrjanë. Mas A: Bagratunyats' t'agavorut'yan nerk'in ev artak'in drut'yunë Smbat B-i gahakalut'yan arajin shrjanum (970-akan t't'. verj-980-akan t't'. arajin kes), "Vëm" hamahaykakan handes, 2020, N 4 (**in Armenian**).
54. **Yeghiazaryan A.**, Vrats' Bagratunineri t'agavorut'yan dzevavorman gortsënt'ats'ë, Yer., YePH hrat., 2018 (**in Armenian**).